

National Institute of Education's
Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

NAAC Accreditation : B

Tal. Shirol, Dist. Kolhapur Pin - 416 106

☎(02322) 244244, 243954, (R) 244353

Website - www.sbskpc.org E mail - sbskpc@gmail.com

Ref.No.NIOE/SKPC/

Date :

3-2-1-1

3.2.1 Number of papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the year

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN Number	Link to the recognition in UGC Enlistment of the Journal
1. Environmental Management and sustainable Development	Dr.A.D. Jadhav	Economics	radiva Review Journal	2022	0363-805	
2. Characteristics of Indian Population	Dr.A.D. Jadhav	Economics	Journal of Research and Development	2022	2230-9578	
3. The Economic sustainability	Dr.A.D. Jadhav	Economics	Akshar Wangmay	2021	2230-9578	
4. Human Right and Education	Dr.A.D. Jadhav	Economics	Lifelong Learning: Issues and challenges	2022	978-93-5620-680-2	

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

5	MOOC-An Emerging Mechanism for strengthening Indian Higher Education	Dr.P.P. Kamble	Commerc	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	
6	बदलत्या पर्यावरणामध्ये बोलीचा शाश्वत विकास व गरज	Dr.S.S. Shinde	Marathi	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	
7	महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबडेकरी तत्वज्ञान	Dr.S.S. Shinde	Marathi	Tifan (तिफन)	2021	2231-573x	
8	धीरेंद्र मजुमदार यांचे शाश्वत ग्रामीण विकासाचे प्रारूप	Dr.S.V. Kothavle	Pol. Science	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	
9	Impact of Social media on Indian politics	Dr.S.V. Kothavle	Pol. Science	Navjyot	2022	2227-8063	www.navjyot.net
10	Green Libraries For Sustainable Development.	Mrs.S.V. Patil	Library	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	
11	पश्चिम विदर्भातील मुख्य रस्ते मार्गांची संपकांची पातळी : भौगोलिक अभ्यास	Dr.V.S. Moon	Geography	Journal of Research and Development	2021	2230-9578	
12	यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम समाजाचा गावबांधणी संस्कृतीचा अभ्यास	Dr.V.S. Moon	Geography	Akshara Multidisciplinary Research Journal	2021	2582-5429	
13	Environmental Issues and Literature	Dr.S.A. Tambade	English	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	

14.	Geographical study of animal combinations in sactare district	Dr.R.S. Kadam	Grog raph y	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	
15.	मराठी राज्याचा भौगोलिक दृष्टिकोणातून केलेला चिकित्सक अभ्यास	Dr.D.V. Suryvanshi	Hist ory	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	
16.	Interdependence between academic performance and physical capability	Dr.S.D. Chavan	Phy. Edu	Akshar Wangma y	2021	2229-4929	

(Handwritten Signature)

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Dr. Lt. Abasabeh Dhondiba Jadhav
 Dept. Of Economics
 Sahakarbhushan S.K.Patil College Kurundwad
 Tq. Shirol Dist. Kolhapur

Abstract

This research paper seeks to study environmental management and sustainable development. How does environmental damage affect sustainable development? How does environmental damage affect the country's overall economic development today? Also, in the context of sustainable development, it is not certain whether future generations will get the natural resources that are being consumed today. Attempts have been made to discuss this. For this, sustainable development means continuous economic development of the country for a long time. Although there is a connection here, it also tries to say that it has a connection with the future generation. Therefore, in this research paper, I have tried to summarize how the two components of environmental management and sustainable development are correlated.

Keywords : environmental, management, sustainable, development. Etc

Introduction :

Sustainable development and environmental management are closely linked. This paper seeks to study environmental management and sustainable development. Sustainable development depends on the environment. The economic damage to the environment and its impact on sustainable development. Sustainable development also involves long-term and sustainable progress in the economy, and while achieving economic growth, it is important to avoid environmental damage. Although the earth's resources are plentiful, its resources are limited. In this case, it is important to use these natural resources properly and sparingly. The resources we see today need to be used by the next generation. In this context, the concept of sustainable development is important. Therefore, for the first time in the world, the Brundtland Committee has published a report on environment and sustainable development. He emphasized on sustainable development and said that it was important to avoid additional damage to the environment. Because environmental imbalances are causing various problems in the world.

Sustainable development means that changes in the environment due to global warming will not be harmful to the present generation and future generations. Developed countries not only focus on economic growth but also on the proper use of resources, reducing greenhouse gas emissions, and so on. Excessive use of resources by the super-rich also puts future generations at risk of deprivation. Wealthy people, for example, use cars and consume more fuel. Their use leads to environmental degradation. Sometimes the poor use a large amount of firewood for burning. Excessive deforestation leads to environmental degradation. Also, smoke increases carbon dioxide levels in the air, poverty causes more offspring to be born, and their health is endangered. It is detrimental to the environment and current development. The concept of sustainable development has wide scope, not limited to environmentalists, but also includes economists, political scientists, ecologists, politicians and decision makers. At present, it has been used till the by-elections of a political party. The relationship between the need for future development is considered important in sustainable development.

Excessive use of tools creates many problems for future generations. The concept therefore emphasizes the sustainable use of resources, which will meet the needs of future generations. This concept is actually related to the economics of development on the one hand and to the environment on the other. So this concept is very important in environmental economics. Also this concept is very important in the field of environment.

TRUE COPY

 I/C PRINCIPAL
 Sahakarbhushan S.K.Patil
 College, Kurundwad.

I/C PRINCIPAL
 Sahakarbhushan S K Patil

*Online Promote Your Content

H-Index:

*The h-index is defined as the maximum value of h such that the given author/journal has published at least h papers that have each been cited at least h times.

*The index is designed to improve upon simpler measures such as the total number of citations or publications.

*The index works best when comparing scholars working in the same field, since citation conventions differ widely among different fields.

Q-Factor:

The definition of Q since its first use in 1914 has been generalized to apply to coils and condensers, resonant circuits, resonant devices, resonant transmission lines, cavity resonators, and has expanded beyond the electronics field to apply to dynamical systems in general: mechanical and acoustic resonators, material Q and quantum systems such as spectral lines and particle resonances.

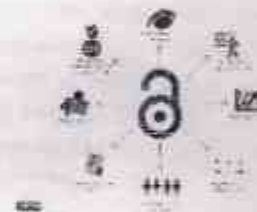
UGC-CARE Group - II Journal ()

PUBLICATION CHARGES OF GRADIVA REVIEW JOURNAL

INDIAN AUTHORS

PROCESSING CHARGES FOR YOUR MANUSCRIPT,

(ONLINE PUBLICATION AND E-CERTIFICATE): RS 2000/-

TRUE COPY

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S K Patil
College, Kurundwad

present times. Ideal management is not a science but an art. It is important to combine the two. Wildlife management is important because it is important to consider not only the living elements of the ecosystem, but also the vegetation, plants, trees, and shrubs. At present, land is being used extensively and efforts are being made to increase production by using various chemical fertilizers. Soil conservation is necessary to maintain the productivity of the land and ensure that the land is properly used by future generations as the soil texture is maintained due to overuse. As the fertility of the land is declining due to excessive use of water due to floods, etc., it needs to be conserved so that the land will survive and the same will be of use to future generations.

• **Population Control:**

Population is an important part of an environmentally friendly society, but overpopulation is detrimental to achieving sustainable development as it exploits natural resources. Production labor, on the other hand, is an important factor in the fact that human beings are responsible for the current pollution problem. In this society population control is necessary. The population is using the resources for the welfare of the present generation. It is able to do so. Overpopulation is one of the major causes of environmental degradation in India, which is linked to poverty and overpopulation.

• **Water supply:**

Water supply is directly related to sustainable development. Water is an important factor in the process of product consumption. Water needs to be used for domestic, agricultural, industrial and many other purposes. Unfortunately, 70% of the people in India do not have access to safe and safe drinking water. Even today, people in cities and rural areas have to constantly wander here and there for drinking water. Water consumption is exceeding its renewable capacity. Thousands of meters of wells are dug to get water. So we have to fight for the current drinking water. So what will happen to future generations. The people of the country should have access to clean water as it is essential for the survival of life.

• **Fresh air:**

Providing clean and fresh air for present as well as future generations is an important part of sustainable development and environmental management. Because clean air helps the lives of human beings and other animals. But we are turning this free gift of nature into a rare commodity in the way we are using it in the present times. This is because of the scarcity of fresh and fresh air that is being created today. You find polluted air in the industrial sector. It is harmful to humans. Due to the centralization of industrial development, the problem of air pollution is increasing day by day. Automotive, industries are increasing air pollution on a large scale. Many gases are getting into the air, including carbon dioxide, carbon monoxide, sulfur oxides, and so on. Air pollution is affecting the greenhouse effect, acid rain. This leads to many health problems.

• **Energy management:**

Energy is a key component of all development processes. Sustainable development is particularly affected by changes in energy demand and supply. In this regard, energy intensity and intensity are very important in total production. This is because the various industries and natural resources of the country depend on energy. Energy is essential for sustainable development but at the same time it is important to ensure that it does not adversely affect the environment.

• **Use of material tools:**

This is also an important factor in sustainable development. The means of production are scarce. As economics is a mainstream subject, planning, distribution, proper use and technology are crucial factors.

TRUE COPY

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S. K. Parit

Research Methodology:

This paper is based on the role of Environmental Management and sustainable developments in economy with the help of secondary data collection. The secondary data is gathered from various published Journals, Books Internet (websites) and research papers.

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OBJECTIVES:

1. To study the elements of environment and sustainable development.
2. To study laws and regulations for environmental management.
3. To create awareness in the society regarding environment and sustainable development.
4. Adopting clean technology production concept.
5. To conserve biodiversity.

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT POLICY:

1. Effective control of air pollution, water pollution, noise pollution and effective measures to prevent environmental degradation.
2. Adoption of low cost but efficient technology to avoid overuse of all other resources including energy resources and to minimize waste generation.
3. Using clean technology in manufacturing for sustainable development
4. Environmental Impact Assessment for Development Inspection Environmental Management Methods Adoption of Environmental Risk Awareness etc.
5. To promote environmental awareness and through education
6. Arranging for environmental education and training at the educational level
7. Planning to curb population growth.
8. Trying to establish social justice.

SOME KEY ELEMENTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL MANAGEMENT

- Forest Management :

Forest management and most importantly management is the use of forest resources by humans over the years. And this action of his has affected the ecological agriculture of the forest. Growing populations and more affluent societies have increased human impact on forests. Therefore, the primary objective and means of maintaining environmental integrity is to protect it. Sustainable development is seen as having an impact on sustainable development so large scale deforestation is having an impact on the natural biological chain. Due to large scale deforestation, the forest area is declining. Therefore, it is very important to manage the forest so that the forest will survive and the natural resources will not be depleted.

- Wildlife management:

Conservation of wildlife has been important in India since ancient times. Even before Raja-Maharaja, special laws were enacted to protect wildlife. It will protect wildlife. In this, rules were laid down to prevent deforestation in the forest. That is to say, there are examples of wildlife taking care of each other. But in recent times man has killed a large number of wildlife. People are competing with them for food or other reasons. Illegal poaching using modern techniques, smuggling, using their air in that way, extreme pollution of water, land, elements are also directly and indirectly contributing to the destruction of wildlife. Natural disasters, such as hurricanes, affect millions every year. Overall, wildlife is finding it increasingly difficult to sustain life, and their next set of challenges cannot be overcome. As a result of the drought, many species are on the verge of extinction. Today thousands of species are extinct. Therefore, the field of wildlife management has been receiving serious attention in

TRUE COPY**I/C PRINCIPAL**

Sahakarbhushan S K Paul

IMPORTANCE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL MANAGEMENT:

The importance of sustainable development and environmental management and its utility is an important concept. It is difficult to say that the problem is not only for the present generation but also for the future generation as it compares the speed of renewal and their reconstruction equivalence due to the excessive use of tools. Because the current development is not sure whether the resources will be available or not, the concept of sustainable development explains the similarities between the environment and sustainable development. In this, many economists have expressed their views because production is a real spectator of development because it deals with sustainable and impermanent production, so this concept is important. Real development means sustainable use of natural resources. It will benefit the present and future generations. Satya Vikas believes in sustainable production and consumption. The concept of sustainable development recognizes the sustainable use of natural resources and production and consumption for the benefit of current and future generations. This requires environmental management. It is important to ensure that the preparation for sustainable development does not result in over-utilization of the country's resources. You need JavaScript enabled to view it Sustainable Development and Environmental Management. It is worth mentioning here that sustainable development will get a boost and economic progress of the country will take place.

Conclusion :

Today, the environment is deteriorating drastically. Its impact on various sections of the country is clearly felt. Man is responsible for the degradation of the environment. Humans seem to have slaughtered a large amount of natural resources for their own consumption. Today there is a lot of pollution and damage to the environment. The resources we consume today do not guarantee that future generations will enjoy them. Therefore, environmental management is a need of the hour and if it is not managed, then future generations will have to bear the consequences, so development is given priority in the concept of sustainable development. This means that today's resources need to be managed and preserved so that tomorrow's generation can use them properly.

References :

1. Harwood, R.R., (1990). The history of sustainable agriculture, in "Sustainable Farming Systems". In Edwards et al. (Eds), pp 3-19
2. Marin, C., Dorobanțu, R., Codreanu, D., Mihaela, R., (2012). The Fruit of Collaboration between Local Government and Private Partners in the Sustainable Development Community Case Study: County Valcea. Economy Transdisciplinarity Cognitionm2, 93-98.
3. Sterling, S., (2010). Learning for resilience, or the resilient learner? Towards a necessary reconciliation in a paradigm of sustainable education. Environmental Education Research 16, 511-528.
4. Ivascu, L., (2013). Contributii privind managementul riscului in intreprinderea . Editura Politehnica, Timisoara
5. Myrdal, Gunnar, 1978. "Institutional Economics". Journal of Economic Issues, Vol. 12, No 4, pp. 771783
6. Datta & sundram 2011, "Indian economy, S Chand & company , new Delhi.
7. Handley, Leslie Mills, ed. "Global Economics, Curriculum Concerns." Social Studies and the Young Learner 6 (March-April 1994): 17-18. EJ 490 096.
8. Miller, Steven L. "Conceptualizing Global Economic Education." International Journal of Social Education 8 (Winter 1993-94): 49-58. EJ 490 078.
9. Miller, Steven L. "Essential Economics for Civic Education in Former Communist Countries of Central and Eastern Europe," in Richard C. Remy and Jacek Strzemieczny, eds. BUILDING CIVIC EDUCATION FOR DEMOCRACY IN POLAND. Bloomington, IN: ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education and National Council for the Social Studies, 1996. ED 396 986.
10. Internet Various Article

Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

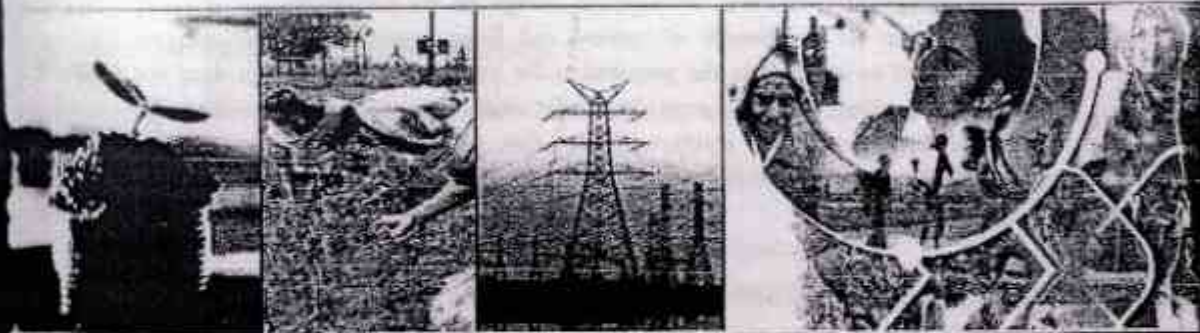
TRUE COPY

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S K Patil
College Kurundwad

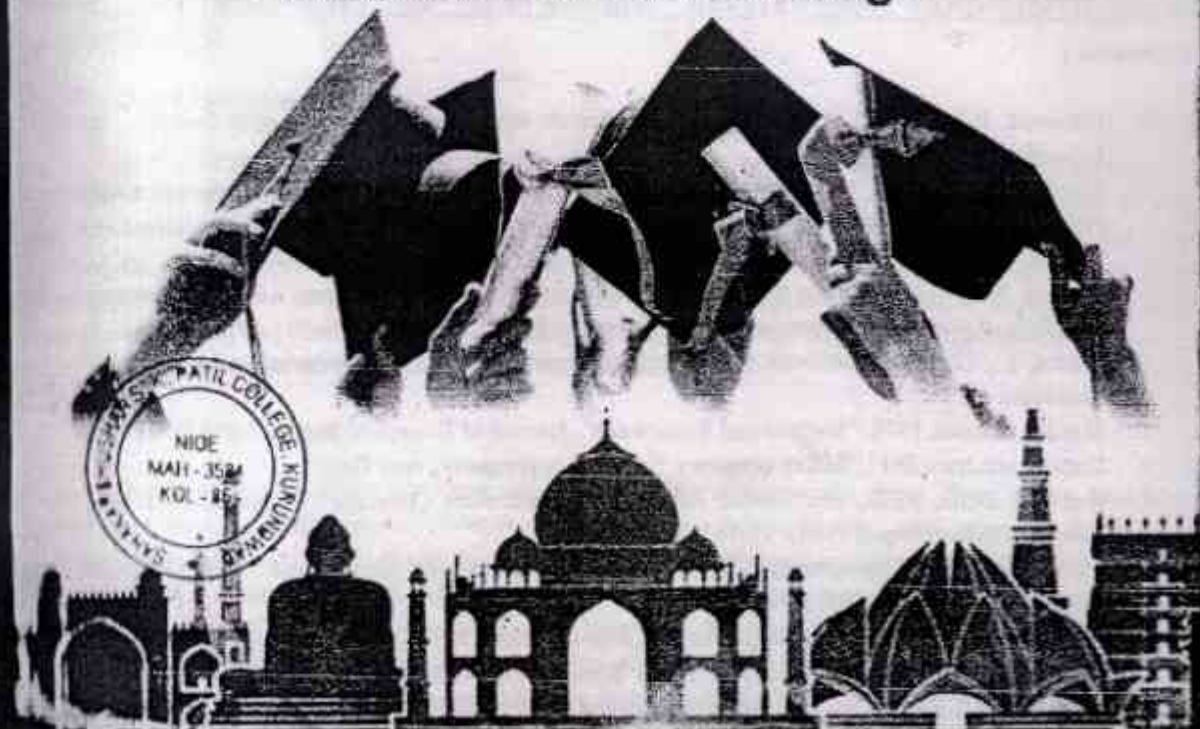
TRANSFORMING INDIA

Vision and Challenges

Editors

Dr. Dinesh Kumar Gupta
Dr. Hariom Prakash Singh

Lifelong Learning: Issues and Challenges

EDITOR

DR. PRABHAKAR CHAVAN
Associate Professor,
Dept. of Lifelong
Learning & Extension,
S. N. D. T. Women's
University,
Mumbai-400020

DR. EKNATH MUNDHE
Associate Professor,
Rayat Shikshan
Sanstha's,
S. M. Joshi College
Hadapsar,
Pune-411028

Lifelong Learning: Issues and Challenges

ISBN: 978-93-5620-680-9

978-93-5620-680-9

EDITOR©

DR. PRABHAKAR CHAVAN
Associate Professor,
Dept. of Lifelong Learning &
Extension,
S. N. D. T. Women's University,
Mumbai-400020

DR. EKNATH MUNDHE
Associate Professor,
Rayat Shikshan Sanstha's,
S. M. Joshi College Hadapsar, Pune-
411028

Publisher : Dr. Eknath Mundhe

S. M. Joshi College, Hadapsar, Pune-28

Maharashtra, India

Edition : 1st

Date : 15th May, 2022

Price : Rs. 80

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright holder.

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S K Patil
College, Kurundwad

INDEX

S. NO.	TITLE OF THE CHAPTER & NAME OF THE AUTHOR/S	PAGE NO.
1.	HUMAN RIGHT AND EDUCATION <i>Dr. LT Abasaheb Dhondiba Jadhav</i>	01-07
2.	DEVELOPING A CULTURE OF CREATIVITY IN 21ST CENTURY LEARNING ENVIRONMENT <i>Dr. Rashmi Dubey Mishra, Dr. Sanjna Vij</i>	08-13
3.	ENHANCING THE ENTREPRENEURS / EMPLOYABILITY SKILLS OF HIGHER EDUCATION STUDENTS: TRICKS AND TRIALS <i>Dr. P. Viswanadha Gupta</i>	14-19
4.	KNOWING ONE'S INNER SELF - A LIFE SKILL <i>Dr. Kavita Sarkar</i>	20-24
5.	ETHICAL VALUES IN LIFELONG LEARNING <i>Dr. Nandini N.</i>	25-33
6.	TITLE OF PAPER: ROLE OF LIFELONG LEARNING IN MODERN TIMES <i>Dr. Geeta Nair</i>	34-40
7.	INTERACTIVE CLASSROOM: INTEGRATING MULTIMEDIA AND HYPERMEDIA TECHNOLOGY <i>Dr. Pallavi Kaul</i>	41-50
8.	A STUDY ON BUYING PREFERENCES OF CONSUMERS IN CHENNAI TOWARDS GLOBAL BRANDS OF COSMETICS <i>Ms. M. Swathi, Dr. P. Malarvizhi</i>	51-60
9.	SHARING LIFELONG LEARNING EXPERIENCES OF EARLY CHILDHOOD CARE AND EDUCATION PROGRAMME <i>Dr. Prabhakar Chavan</i>	61-64
10.	BEST INNOVATIVE TEACHING LEARNING PRACTICES <i>Prof. N. E. Karale, Prof. S. G. Dharmale</i>	65-69
11.	A STUDY OF GLOBAL ISSUE IN EDUCATION AND RESEARCH <i>Dr. Rohini Bhiku Yewale</i>	70-73
12.	USABILITY OF LIFELONG LEARNING <i>Dr. Ranjise Suvarna Dnyandeo</i>	74-81
13.	AN EMPIRICAL ASSESSMENT OF ONLINE AND OFFLINE LEARNING TO FACILITATE INNOVATIVE TEACHING LEARNING PRACTICES <i>Dr. Shivanand J Suryawanshi, Ms. Radhika Talekar</i>	82-97
14.	ONLINE AND OFFLINE LEARNING EXPERIENCED BY THE STUDENTS <i>Dr. R. R. Chaudhori</i>	98-101

020-2720-680-9
I/C PRINCIPAL

Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

TRUE COPY

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad

HUMAN RIGHT AND EDUCATION

Dr. LT Abasaheb Dhondiba Jadhav
 Department of Economics
 Sahakarbhushan S.K. Patil College Kurundwad
 Tal. Shirol Dist. Kolhapur

Abstract

Man is a social animal. He lives his life in the society. Human life has many needs and needs to be met by living in a society. In the holistic development of human beings, it is developing in education and environment and society. Social life is one of the most important human needs as it is embedded in society. But while living a social life, man cannot live this life as he wishes or wake up as he pleases. That is to say, if a person decides to behave as he wishes while behaving in the society, then there will be chaos in the society. So it is necessary to put some restrictions on the behavior of the person. In that case, the central and state governments have to live within the framework of the basic rights given to man and he has to live. Of these, the right to education is the most important. Children who appear to be out of the mainstream of education need to be brought into the mainstream of education. Children who go to school also have a higher dropout rate. So bringing them into the mainstream of education is a big challenge. They need to be given quality education, not just education. Only then will the purpose of the Act be achieved and education be universalized. In this case, we will study human rights and education in the context in which individuals are entitled to the Constitution and the fundamental right to education.

Keywords: human rights, society, education, constitution, mainstream etc.

INTRODUCTION:

At the beginning of the twentieth century, human rights and human rights began to be strongly advocated. Since the founding of the United Nations, human rights have become increasingly important. Human rights and fundamental freedoms were emphasized in the League of Nations, and is determined to work for their establishment. This has helped in underlining the importance of human rights. Human rights are an integral part of human life. Everyone has the same rights as human beings. Therefore, without human rights, it will not be possible for a person to develop his personality, moreover, he will not be able to live a good life. So we have given our citizens some basic rights to guarantee individual freedom and personality development. Its details are covered in Articles 12 to 35, 23 clauses. Powers are not vested in parliamentary functionaries but in the constitution. And it is eternal which government cannot push him. This right achieves the goal of establishing social and economic educational equality. If the government is interfering, we can appeal to the court. It is classified as equality, freedom of religion, freedom of culture, freedom of education, anti-exploitation and constitutional. According to Professor Harold Lonsky, "Rights are the conditions of social life without which no one can develop himself holistically. Every political, social, economic, educational, cultural, developmental state needs to develop. It is the duty of the state to create, so the fundamental rights are enshrined in Articles 12 to 35 of

the Indian Constitution, along with the right to education. It is important to take care that while exercising this right, even if the Constitution gives some rights, it will not infringe on the rights of others. Because no one can live without Hakka. Although many terms are used in relation to rights, they are essential for human development. The concept of human rights is as old as human race and society. In these cases, we will discuss human rights and education.

MEANING OF HUMAN RIGHTS: -

Human rights are the culmination of many generations' contributions, enduring desires and experiences. Human rights is a holistic concept that needs to be understood from different levels. We cannot separate human rights from ours. Human rights include all rights related to life. Rights guarantee that human beings can live happily ever after. Is an integral part of human society? Everyone should be able to live with dignity while living in the society. Individual rights must remain unaffected. The rights have been clarified by making laws at the international level. Therefore, only those laws or rights are called human rights.

DEFINITION OF HUMAN RIGHTS: -

Prof. H. J. Lasky: "Rights are the key conditions of social life, without which one cannot normally achieve one's holistic development."

L. B. Green: - "External conditions necessary for human internal development are rights."

NEED FOR HUMAN RIGHTS:

Although political thinkers have differing views on the origin or creation of rights, there is a general consensus that rights are essential for the overall development of human beings. That is why in modern times, special emphasis is placed on human rights. Human rights are an integral part of one's personality. Without rights, you will not be able to lead a good life as a human being.

The fundamental rights of the individual are shown as follows:

- Fundamental rights
- The right to equality
- The right to freedom
- The right to freedom of expression
- House independent rights
- Independent rights of association
- Freedom of communication
- Real freedom
- Business freedom
- The right against exploitation
- Right to freedom of religion
- Cultural and educational rights
- Right to appeal to the court
- Property rights.

Right to equality:

In front of him, equality, religion, caste, gender, place of birth cannot be discriminated in any way. In the case of public services, there is no equal opportunity for all. Destroying outline liability, destroying the book, and so on.

Right to Freedom:-

These include freedom of speech, the right of all citizens to freedom of speech and expression, the right to live peacefully and without surgery. Right to protection against conviction. The right to life and personal liberty, the right to education, the right to be detained and detained for any reason.

Right against exploitation:

Prohibition of human abuse or forced labor, strict prohibition of employing children in other places in factories.

Right to freedom of religion:

Freedom Religion Freedom to practice and propagate free religion. Freedom to view religion. Freedom to pay taxes for the satisfaction of a particular religion or freedom to attend an educational institution, religious education or religious worship.

Cultural and educational rights:

Protection of Minority Interests Every citizen who has his or her own language, script and culture in the political science of India or in any part of it has the right to preserve it. In any educational institution run by the state or funded by the state, no citizen shall be discriminated against on the basis of religion, caste, language or any of these reasons. The right of the minority to establish and administer educational institutions, the right to acquire property, etc.

Declaration of Human Rights:

The United Nations General Assembly adopted the Universal Declaration of Human Rights on December 10, 1948. The preamble to the declaration states that the rights of all human beings and the protection of their dignity are the foundation of freedom, justice, peace and equality in the world. Also, the barbaric act of human rights and their disrespect is an attack on the conscience of the human race.

Human rights is a complex concept. According to the Universal Declaration of Human Rights, a human right is an inalienable human and interdependent right. From this, the nature of human rights becomes clear. Human rights are inseparable; they are acquired in human nature now or by birth. Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers. So it is universal that human rights exist for all human beings at the same time. So these human rights have to be linked at together. No rights can be taken away separately. The nature and scope of human rights are further clarified by the two agreements, the International Covenant on Civil and Political Rights, passed in 1966, and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

Background to the Right to Education Act;

In the pre-independence period, efforts were made by various social reformers as well as at the government level for free and compulsory education. Mahatma Jyotiba Phule, Mahadev Sayajirao Gaikwad, Namdar Gopal Krishna Gokhale, Shahu Maharaj, Vitthal Bhai Patel, Mahatma Gandhi and other social reformers made efforts for free and compulsory education. In addition, a number of commissions appointed to improve education in the pre-independence and post-independence period had made recommendations on free and compulsory education. These include Hargoth Committee, Report, Kothari Report, National

Education Policy, 1968, 1986 Janardhan Reddy Committee, etc. But in a real sense, the judgment of JP Umikrishnan filed against Andhra Pradesh and others in 1993 was superseded by the Supreme Court that the citizens of the country have a fundamental right to education and this is clear from Article 21. The right to education and its criteria can be determined by the request of Sections 45 and 41. After this, serious consideration was given to free and compulsory education. And the movement towards the provision of the right to education in the Constitution began. The incident amendment process was completed in 1993. Instruction was added to section 21 in view of the 86th incident. Section 45 was given in the name of Article 51 while a duty was added in the name of Article 21 of the Constitution, the Free and Compulsory Education Act has come into existence. The Right to Free and Compulsory Education Act was passed by the Parliament in August 2009 and after its approval by the President, the Act came into force on 1 April 2010.

The Right of Children to free and compulsory Education Act, 2009: -

In August 2009, Parliament passed the historic Right of children to Free and compulsory Education (RTE) Act, 2009. The new law must be seen from from the perspective of children. It provides a justiciable legal framework that entitles all children between the ages of 6-14 years to an education of reasonable quality, based on principles of equity and non-discrimination. It provides for children's right to free and compulsory admission, attendance and completion of elementary education. More importantly, it provides for the child's right to education that is free from fear, stress and anxiety. There are several provisions in the act, including for example, provisions prohibiting corporal punishment, detention and expulsion which need to be fore-fronted to ensure that we move towards a system that as the National policy on Education states, provides _ a warm, welcoming and encouraging approach for children to learn (NPE, 1986/92). The most important aspect, however, is to ensure that the teaching - learning process is free from stress with obvious impetus for curricular reform. Testing and school grading system need to be reviewed to help children to deepen and widen their learning. The RTE Act also lays down the responsibilities of teachers. Teacher accountability systems would need to ensure that children are learning and that their right to learning in an environment that is free from stress and anxiety is not violated. The RTE Act provides for:

1. The right of children to free and compulsory education till completion of elementary education in a neighborhood school.
2. It clarifies that _ compulsory education means obligation of the appropriate government to provide free elementary education and ensure compulsory admission, attendance and completion of elementary education to every child in the six to fourteen age group. _ Free means that no child shall be liable to pay any kind of fee or charges or expenses which may prevent him or her from pursuing and completing elementary education.
3. It makes provisions for a non-admitted child to be admitted to an age appropriate class.
4. It specifies the duties and responsibilities of appropriate Governments, local authority and parents in providing free and compulsory education, and sharing of financial and other responsibilities between the Central and state Governments.
5. It lays down the norms and standards relating to, inter alia, pupil Teacher Ratios (PTRs), buildings and infrastructure, school working days, teacher working hours.

It provides for rational deployment of teacher by ensuring that the specified pupil teacher ratio is maintained for each school, rather than just as an average for the state or district block, thus ensuring that there is practically no urban - rural imbalance in teachers' salaries. It also prohibits deployment of teacher for non-educational work, other than in certain cases, elections to local authority, state legislatures and parliament, and district school.

It provides for appointment of appropriately trained teachers, i.e. teachers with the requisite training and academic qualification.

For children in 6-14 age group it prohibits 1) Physical punishment and mental harassment, 2) Screening procedures for admission, 3) Capitation fees, 4) Private tuition by teachers, 5) Running of schools without recognition,

It provides for the following penalties: a) For charging capitation fee: fine upto 10 times the capitation fee charged, b) For resorting to screening during admission: Rs 25,000 for first contravention, Rs. 50,000 for each subsequent contravention; and c) For running a school without recognition: Rs. fine upto Rs one lakh, and in case of Continuing Contravention Rs 10,000 for each day during which the contravention Continues.

It provides for development of curriculum in consonance with the values enshrined in the Constitution, and which would ensure the all round development of the child, building on the child's knowledge, potentiality and talent and making the child free of fear, trauma and anxiety through a system of child friendly and child centered learning.

It provides for protection and monitoring of the child's right to free and compulsory education and redressal of grievances for Protection of child Rights, which shall have the status of a civil court. The Act contains several provisions that require to be put in place to make the Ministry set up a committee under the chairpersonship of Shri Bordia, former Education Secretary, Government of India, to suggest follow up action on SSA vis-a-vis the RTE Act. A copy of the Government Order No. F.2-50/2009-EF.3 dated 3rd September, 2009 constituting the committee and its Terms of Reference is at Annex 1. During initial meetings of the committee it was conveyed on behalf of the Ministry of HRD that the committee may not strictly confine itself to the terms of reference and should as well make recommendations regarding implementation of RTE Act 2009. The committee held seven meetings between September 2009 and January 2010, during which it had interaction with State Secretaries of Education, educationists, representatives of teacher's unions, voluntary organization who are in close touch with field realities, and representatives of persons working with children with special needs. Consultation with representatives of teacher's union and civil society organizations provided important insights, inter alia, for bringing out of school children from disadvantaged section in to the appropriate class class, care and support in mainstream schools for children with special need, education for girls, importance of forging partnerships with voluntary organizations and civil society organizations for developing capacities of school management committees (SMCs) to formulate school development plans, realigning teacher education and training system to build learning, on children's experiences and pre-knowledge. Additionally, interaction with state secretaries of Education provided valuable inputs on issues relating to the nature of central assistance, implementation progress for SSA and RTE. A list of persons who participated in the consultations is

included at Annex II. IV. Governing principles: Keeping in view the mandated of the RTE Act, particularly the need to provide to all children of the country education of equitable quality, in the preparation of this report, the committee has been guided by the following principles: (i) Holistic view of education, as interpreted in Nation curriculum Framework 2005 with implications for a systemic revamp of the entire content and process of education with significant implications for curriculum, teacher education, educational financing and management. (ii) Equity, to mean not only equal opportunity, but also creation of conditions in which the disadvantaged sections of the society - children of SC, ST, Muslim minority, landless agriculture workers and children with special needs, etc. - have equal access to the opportunity. (iii) Access, not to be confined to ensuring that a school is accessible to all children within specified distance but implies an understanding of the educational needs and predicament of the traditionally excluded categories the SC, ST and other sections of the most disadvantaged groups, the Muslim minority, girls in general, and children with special needs. This interpretation of access has been viewed by the committee as an indispensable stipulation of the Act. (iv) Gender concern, implying not only an effort to enable girls to keep pace with boys but to view education in the perspective spell out in the National Policy on Education 1986/92; i.e. a decisive commitment to bring about a basic change in the status of women, (v) Centrality of teacher, to motivate them to innovate and create a culture in the classroom, and beyond the classroom, that might procedure an inclusive environment for children, specially for girls from uppos and marginalized background. (vi) Convergent and integrated system of educational management is prerequisite for implementation of the RTE law. All states must move in that direction as speedily as feasible. (viii) Adherence to RTE stipulations - 2009 where it seemed difficult to adhere to the timeframe laid down in the RTE Law, the committee worked to find practical solutions for adherence to the Act's stipulations.

GOVERNMENT TO PROMOTE RIGHT TO EDUCATION, BEFORE THE RTE

The Five Year Plans - Ever since India gained independence, developmental plans for a period of five years are being developed by the Planning Commission with the participation of representatives from all the States. It is evident that through the five year plans, the first being formulated in 1951, till the most recent one (Eleventh Plan: 2007-12), there have been continuous efforts to strengthen the base of education in India by improving the quality of education imparted through several programs and schemes, introducing reforms in content and teaching and encouraging research.

Sarva Shiksha Abhiyan (SSA) - was started in 2001, to provide education to children aged 6-14 years by 2010. The programme focuses specially on girls and children with disadvantaged social or financial backgrounds. The SSA also aims to provide practical and relevant source material in form of free textbooks to children in remote areas.

Mid Day Meal Scheme (MDMS) - was launched in 1995 to enhance enrolment, retention, and participation of children in primary schools, simultaneously improving their nutritional status.

National Policy on Education (NPE) - was introduced in 1968. There have so far been three successive statements of the National Policy on Education, viz. those of 1968

TRUE COPY

Page | 6

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S K Paril
College, Kurundwad

and 1986. The national policy of education (1986) and program of action (1992) lay down the objectives and features of Indian education policy such as promotion of equality, common educational structure, education for women's equality, adult education etc.

District Primary Education Programme (DPEP) - This programme was initiated in 1994, with an aim to provide access to all children to primary education through formal primary schools or its equivalent through alternatives. Thereby in 1994 the Ministry of Human Resource Development delegated the task of designing and developing a school based computerized information system, to National Institute of Educational Planning and Administration (NIEPA), New Delhi.

District Information System for Education (DISE) This is the first database software created by NIEPA in 1995. This software was again redesigned as per recommendation from USA, to provide computerized data and statistical analysis of the various data.

MAJOR CHALLENGES TO EDUCATION: -

The major issues that come across the student's day after day are:

- 1) Inadequately maintained buildings,
- 2) Dilapidated classrooms,
- 3) Lack of sanitation facilities,
- 4) Non-availability of drinking water,
- 5) Libraries and laboratories with no proper maintenance or equipment,
- 6) Availability of qualified teachers
- 7) High student-teacher ratio
- 8) Outdated curriculum and teaching methodologies involving only memorizing of the subject without any understanding of the subject.
- 9) Lack of vocational training and non-availability of such courses that help the students to get employed on completion of their schooling.
- 10) Long distances to schools
- 11) Low enrolment of girls

Conclusion: From the above information it is clear that human rights and education are closely related. Because of the manner in which individuals have acquired rights through the Constitution. Education is important because there is a sense of responsibility through education. It is through education that one acquires knowledge and on that basis one can live life as a good person in the society. Therefore, the importance of human rights and education is clearly explained on the basis of the above information.

References: -

1. Guide to the Right of Children to Free and Compulsory Education - 2009 Guide Maharashtra State Council for Educational Research and Training, Pune 2012
2. Elementary Education in India, (2009). Where do we stand? State Report Cards, New Delhi: NUEPA.
3. Iyer V.R., (1999) The Dialectics and Dynamics of Human Rights in India- Yesterday, Today and Tomorrow - Tagore Law Lectures, Calcutta: Eastern Law House.
4. National Council for Teacher Education (NCTE). 1999. Human Rights and Indian Values. Vols. I and II, Self Learning Module. New Delhi: NCTE.
5. Constitution of India Dr. Babasaheb Ambedkar

I/C
Sahakarbhushan S. K. Patil
College, Kurundwad.

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S. K. Patil
College, Kurundwad

GRADIVA REVIEW JOURNAL

ISSN: 2791-8161 (Print) / 2791-8179 (Online)

[Home](#) | [Call For Papers \(Call-For-Papers/\)](#)

[Indexing \(Authors\)](#)

[Publication Information \(Call For Papers 2022\)](#)

[Special Issue \(Special Issue\)](#)

[Editorial Board \(Editorial-Board\)](#) | [Contact \(Contact\)](#)

PAPER FORMAT

([HTTPS://DRIVE.GOOGLE.COM/](https://drive.google.com/usp=sharing)

USP=SHARING)
COPYRIGHT FORM

([HTTPS://DRIVE.GOOGLE.COM/](https://drive.google.com/usp=sharing)

USP=SHARING)
REGISTRATION FORM

([HTTPS://DRIVE.GOOGLE.COM/](https://drive.google.com/83AZCKZG87S/VIEW7)

83AZCKZG87S/VIEW7
USP=SHARING)

About Gradiva

Gradiva Review Journal is A Monthly Peer Reviewed Multi Disciplinary Journal. Gradiva Review Journal Is An Avenue To Promote Research, Innovation And New Ideas In Various Fields Of Technology For Journal Authors. It Aims To Publish Original, Theoretical And Practical Advances In Computer Science & Engineering, Mechanical Engineering, Electrical And Electronics Engineering, Electronics And Telecommunication, Mechanical Engineering, Civil Engineering, Textile Engineering And All Interdisciplinary Streams. All Submitted Papers Will Be Accepted By The Board Of Committee.

Mission of Gradiva Review Journal Is to Disseminate Original, Scientific, Theoretical Or Applied Research In Various Fields. To Dispense A Platform For Publishing Results And Research With A Strong Empirical Component, To Bridge The Significant Gap Between Research And Practice By Promoting The Publication Of Original, Novel, Relevant Research. To Seek Original And Unpublished Research Papers Based On Theoretical Or Practical Works For The Publication Globally. To Publish Original, Theoretical And Practical Advances In All Interdisciplinary Streams Of Engineering Sciences. To Impart A Platform For Publishing Results And Research With A Strong Empirical Component.

BENEFITS TO PAPER PUBLICATIONS:

- 1. Rapid paper publishing process.
- 2. Publication fee to promote the research work
- 3. It indexed in Google Scholar, Scopus, ResearchGate, Scribd and many more.
- 4. Provides individual Soft Copy of Certificate of Publication to each Authors of paper.

FEATURES

- 1. Authors to have knowledge in front of the world
- 2. Promoting research work
- 3. Author to showcase your research
- 4. Global specialist review team
- 5. Global focus
- 6. Low publication fee to promote the research work
- 7. Global Knowledge Sharing Platform
- 8. Promoting Quality Research
- 9. To Impact Progress Of Research Field
- 10. Openness To All Authors
- 11. Connect World Research Community

TRUE COPY

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S K Patil
College, Kurundwad

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

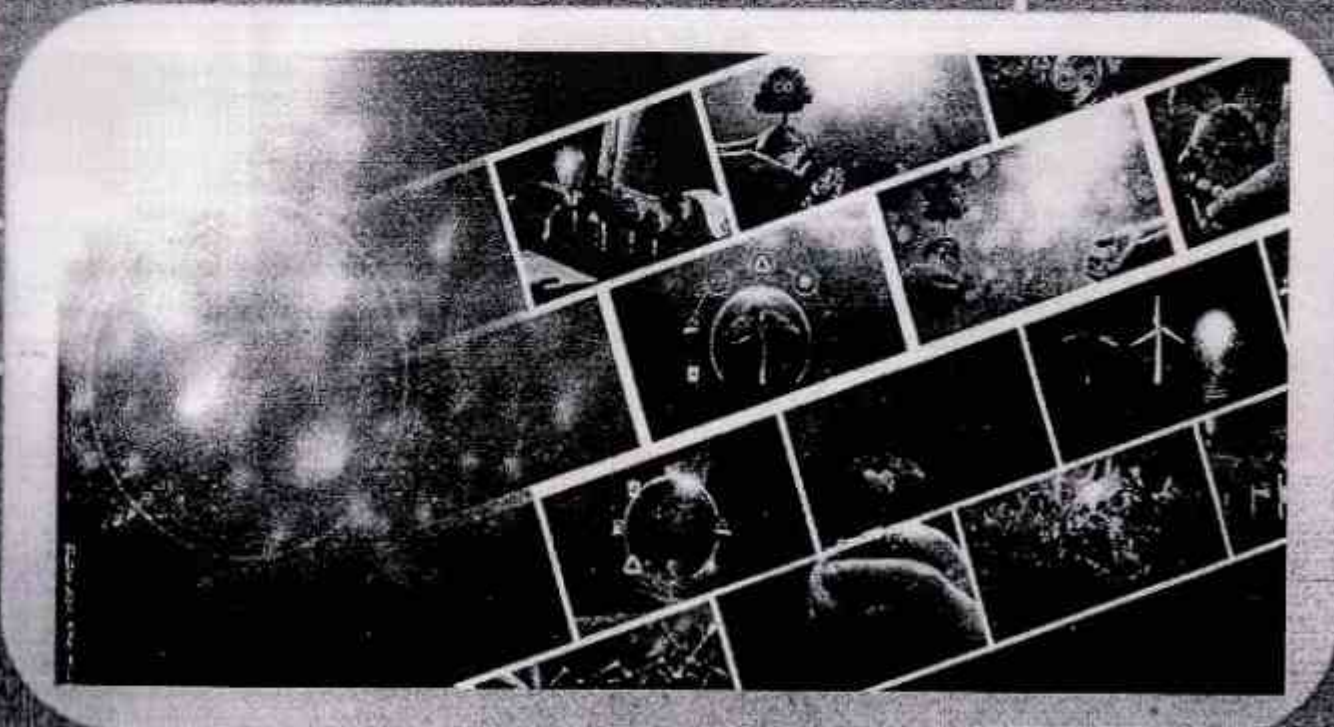
A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2022 Volume-14 Issue-14

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

(Signature)
IC PRINCIPAL
 Sahakarbhushan S.K.Patil
 College, Kurundwad

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

September -2022 Volume-14 Issue-14

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD

Nguyen Kim Anh [Hanoi] Vietnam	Prof. Andrew Cherepanov Detroit, Michigan [USA]	Prof. S. N. Bharambe Jalgaon [M.S.]
Dr. R. K. Narkhede Nanded [M.S.]	Prof. B. P. Mishra, Aizawl [Mizoram]	Prin. L. N. Varma Raipur [C. G.]
Dr. C. V. Rajeshwari Pottikona [AP]	Prof. R. J. Varma Bhavnagar [Guj]	Dr. D. D. Sharma Shimla [H.P.]
Dr. Abhinandan Nagraj Benglore [Karnataka]	Dr. Venu Trivedi Indore [M.P.]	Dr. Chitra Ramanan Navi, Mumbai [M.S.]
Dr. S. T. Bhukan Khiroda [M.S.]	Prin. A. S. Kolhe Bhalod [M.S.]	Prof. Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G.]

Published by Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	Bhil Tribe of Satpura : A Historical Study Dr. D.L. Pawara	1-3
2	A Study of Streaming Videos as a Substitute of Traditional Mode of Entertainment with Special Reference to Youth of Agra Vaishali Singh	4-12
3	An analysis of Human Resource Accounting Practices in India with special reference to Steel Industry Shreya Agarwal, Eeshita Goyal	13-18
4	ICT Services in college library: a Study Smt. Minakshi Rajaram Chakre, Dr. Pradipkumar B. Ghante	19-23
5	A Study Of Life Satisfaction In Relation To Emotional Intelligence Among Employees Of Private Sector Banks Dr. Kamaljeet Kaur Bhatia	24-29
6	Portrayal of Women In Fiction of Anita Desai Binanda Boruah	30-36
7	Awareness of Socially Responsible Investment In Rural Investors with Special Reference to Puthur Grama Panchayath, Kerala Anjani Antony	37-39
8	An Analysis of Religious and Spiritual Beliefs Dr. Swati Tathagat Rokade	40-42
9	Social Entrepreneurship in India Dr. Mahalakshmi Kumar	43-47
10	Impact of Covid-19 Pandemic on Personal Budget – An analytical study Dr. Nalanda Wani, Prof. Kiran Shinde	48-51
11	A Study Of Tourism Potential In Igatpuri Tahasil Of Nashik District Yogesh Dinkar Gosavi, Dr. Changdev Kisan Kudnar	52-59
12	Brand Identity for Gen Z (With Emphasis on Scientific Review of Literature) V. Pattammal, Dr. K Gunasekaran	60-67
13	Relationship of Climate Change and Land Use Pattern with Agriculture: A Block Level Case Study of 24 Parganas (8). Madhuchhanda Dhole	68-72
14	Satyagraha: A Gandhian Context Himansu Kumar Mandal	73-77
15	English Language Proficiency and Social Media Dr. Anjali Harangaonker	78-80
16	Kynuronic Pathway and Diseases Associated With Its Dysfunction Fathima Buthul, Dr. Syeda Nishat Fathima	81-85
17	"An Empirical Study on Impact of Advertisement on Millennials of Mangaluru City" Mrs Sameeksha K.V, Mr Rajesh A S	86-90
18	A Study to know the Sentiment of People towards Green spaces in Mumbai Dr. Hina Shah	91-94
19	Relationship between Smart Building, Eco- Friendly Environment and Sustainable Development in Indian Economy Dr. Kritika, Rishabh Sharma	95-100
20	The Role of Culture in Education Dr. Yudhister, Dr. Sweta Ghosh	101-107
21	Economic Expansion and Developing Economies Samadhan K. Patil	108-111
22	Characteristics of Indian Population Dr. Lt. Abasaheb Dhondiba Jadhav	112-116
23	RTI Act and Its Impact on Administrative Transparency: A Study with References to Nanded District Dr. V.A.Pawale, Mr. Sayyad Saddam R.	117-120

 SAHAKARBHUSHAN S. K. PATIL COLLEGE, KURUNDWAD
 NIDE
 MAN - 5584
 KOL - 85

 SAHAKARBHUSHAN S. K. PATIL COLLEGE, KURUNDWAD
 NIDE
 MAN - 5584
 KOL - 85

I/C PRINCIPAL
 Sahakarbhushan S.K.Paul
 College, Kurundwad.

Characteristics of Indian Population

Dr. Lt. Abasaheb Dhondiba Jadhav

Dept. Of Economics Sahakarbhshan S.K.Patil College Kurundwad Tq. Shirol Dist. Kolhapur
DOI-

Abstract:

What is the characteristic of population while studying population in India? An attempt has been made to study this in the said research paper. The productive power of a country depends on human labor, so man has to do intellectual or physical labor for his livelihood. Since man is the only factor of production, the ability to successfully increase production power depends on the quality of labor. India is the richest country in the world in terms of population. Hence it is important to study the population. Population creates demand for manufactured goods and services in the same way as it supplies labour, hence the study of India's population is multifaceted.

Intoduction :

Humans are born not only with a stomach but also with two arms which means that humans have to do intellectual or physical labor for their livelihood. The power of production in a country depends on human labour. Man is the means of labor production and he is the ultimate goal of all production. The productive power of a country depends on the numerical and qualitative component of labour. India is a rich country in terms of population. Population is a very important factor in the process of economic development in terms of supply and demand. As population supplies labor, manufactured goods create demand for services, hence the study of various aspects of India's population is useful. In this research we are going to study the salient features in terms of population.

Research Objectives:

1. To study population in urban and rural areas of India.
2. To study the ratio of women to men in India.

3. Studying population by occupation in India.

4. To study the average life expectancy in India.

Research Methods:

Secondary sources have been used for the said research paper. This article has been written through various magazines, papers and reference books.

Salient Features of Indian Population:

Rural and Urban Composition of Population:
Economic development, industrial development and urbanization of a country are closely related. Increasing industrialization leads to the growth of new industrial cities as people from rural areas move to cities for work. Therefore, urbanization in educational, medical, transport, communication etc. increases. Population increases in cities Migration of population from rural areas to cities is considered as an indicator of development How the rural urban population in India has changed is as follows.

year	Total population in crores	Rural (in crores)	Urban (in crores)	Urban population growth per decade
1951	36.11	29.87	6.24	43.2
1991	84.43	62.71	21.72	35.6
2001	102.70	74.20	28.50	31.2
2011	121.05	83.34	37.71	31.8

Source: Various Census Reports, Register General India

From the above table it can be seen that the population of India increased from 36.8 11 crores in 1951 to 121 crores in 2011. Population ratio is increasing day by day in urban and rural areas. From the above data, it can be seen that there is an increase in the proportion of population in urban areas.

The Rate of Urbanization in India Is Low As Compared To Developed Countries

India is far behind in terms of citizens compared to the developed countries of the world. The rate of urbanization in India was 31.15 percent in 2011, while the average ratio of urban to rural population in developed countries was 70 percent. According to the World Bank's 2016 survey report, the highly urbanized countries are as follows.

Country	Urban Population Ratio
Japan	94 %
Netherlands	91 %
Australia	90 %
England	82 %
America	82 %
France	80 %
India	33 %

Source: Various Census

Reports, Register General India

Compared to other countries in the world, the rate of urbanization in India is still very low. Urbanization creates a sense of quality of life among the people. According to these statistics, except for certain urban areas in India, rural areas still have more population.

India still has a high birth rate. But the death rate has decreased rapidly. The number of children born per thousand people every year is called birth rate. Also, the death rate per thousand people every year is called death rate. The birth rate and death rate will show from the following statistics that the population grows rapidly when the birth rate gap is large.

Year (10)	Birth rate per thousand	Death rate per thousand
1941-1950	39.9	27.4
1951-1960	40.0	18.0
1961-1970	41.2	19.2
1971-1980	37.2	15.0
1985-1986	32.6	11.1
2009-2010	22.8	7.1
2010-2011	21.8	7.1

Source: Various Census

Reports, Register General India

The above figures show that India had a birth rate of 29.9 per thousand and a death rate of 27.4 during the year 1941-50. In 2010-11, the birth rate was 21.8 per thousand and the death rate was 7.1. The above statistics show that the birth rate has not decreased significantly but there has been a significant decrease in the death rate.

While studying the population of the country, it is necessary to consider the male to female ratio. The ratio of women per thousand men is the ratio of women to men. This scale shows the position of men and women in India at a particular time and the equality between men and women. The male to female ratio in India is shown in the following table.

Male To Female Ratio In India:

Sr.NO	Census year	Total male to female ratio
1	1951	946
2	1961	941
3	1971	930
4	1981	934
5	1991	926
6	2001	933
7	2011	943

Source: Various

Census Reports, Register General India

From the above table it can be seen that in India in 1951 the proportion of females per

1000 was 946. In 2001, it decreased to 933 and in 2011, it increased to 943. Overall, the proportion of women is less than that of men.

Male To Female Ratio By Age Group:

When gender equality and population quality are closely related, it is useful to consider

different age groups without taking into account the gross male-female ratio as shown in the accompanying table.

Sr.No	Age group	Age structure	Ratio of females to 1000 males
1	0 to 6	Children's group	914
2	0 to 19	boys girls	908
3	10 to 19	teenagers	898
4	15 to 24	youth	908
5	15 to 45	fertile	945
6	15 to 59	Women of action	944
7	60+	dependency	1033

From the above table it can be seen that 0 to 6 births per thousand males were 914 females, 0 to 19 boys and girls 908, 10 to 19 teenagers 998, 15 to 24 youths 908, 15 to 45 fertile 945, 15 to 59 944 and 1033 dependences greater than 60 are observed.

Age Distribution Of Population:

In order to know how much productive population and unproductive population in

the total population of the country, it is necessary to study the age structure. That means there are productive population if the proportion of the doing population is more then the dependent population remains less. At present India has more population. That is why India today is known as the country of the most youth as seen from the following chart

year	0 to 14 (age)	15 to 60 (Age)	60+
1951	37.4	57.1	5.5
1991	36.5	57.1	6.4
2001	35.5	58.2	6.3
2011	29.5	62.5	8.0

The above table shows that in 1951 the age group 0 to 14 37.4 and 15 to 60 57.1 and 5.5. It was 5 percent. In this, 0 to 14 age group was 29.5 in 2011. It appears that the method has changed.

Changes in the occupational composition of the population:

To get a clear picture of the development of the economy, it is useful to see how the working population of the country is divided into different occupations. According to the

2011 census, 62.5 percent of the total population was productive while 37.5 percent was unproductive. Factors include population, agriculture, animal husbandry, forestry, fishing, mining, construction, trade, transport and communication. All these businesses are classified into three major areas. Accordingly, how the distribution of the working population has changed is as follows:

Sector	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2014
primary field	72.1	71.8	72.1	68.8	66.8	58.4	47
Second sector	10.7	12.2	11.2	14.5	12.7	16.2	22
Third Sector	17.2	16.0	16.7	16.7	20.5	25.4	31
Total	100	100	100	100	100	100	100

Source: Indian Economy Kate and Bhosle Phadke, Publication 2018.

A study of labor in India by occupation shows from the above table that in primary sectors in 1951 72.1 percent people were working. It decreased to 58 in 2001. 4 per cent rose to 10 in 1951 in the secondary sector. 7 While the proportion of people

Literacy rate in the population:
 According to the United Nations, the ability to read and write is called literacy. Whereas in India, persons above the age of 6

working in the first semester of the primary sector seems to be decreasing, 16.2 in the tertiary sector in 2001, 17.2 in 1951 and 25.4 in the year 2001, overall, the largest number of people are still seen working in the primary sector.

who can read and write at least in their mother tongue are included, i.e. persons who cannot read and write are termed as illiterate. It is useful to study the literacy

rate to test the socio-economic status of the population. Literacy is necessary for the citizens of the country to develop a scientific

outlook and also for the citizens to enjoy their basic rights and perform their basic duties as follows:

year	Male Literacy	Female Literacy	Total Literacy
1951	27.16	8.86	18.33
1961	40.40	15.35	28.33
1971	46.00	22.00	34.45
1981	56.38	29.5	43.7
1991	64.13	39.3	52.21
2001	75.85	52.1	64.83
2011	82.14	65.5	74.04

Source: Various Census Reports, Register General India

Population density:

Population density is the average number of people living in an area per square kilometer. Population density is important in determining whether a region is densely populated or sparsely populated. Population density depends on many factors. Population density depends on various factors like

geographical conditions, availability and quality of land, rainfall, climatic suitability, education, health, transport and communication facilities as well as industrial progress, trade. Apart from this, educational progress, historical places, religious places, availability of information also determine the population density as follows:

Sr.No	year	Density of population
1	1901	77
2	1951	118
3	1961	142
4	1981	216
5	1991	267
6	2001	324
7	2011	382

Source: Indian Economy Kate and Bhosle Phadke, Publication 2018.

Average life expectancy increases:

Average life expectancy is the number of years a person lives on average. The quality of the population is understood from the average life expectancy. Average life expectancy is considered an important criterion in the standard of living and human development index. The average life

expectancy in the country depends on the control of the epidemic of various diseases, the health facilities available for it, education and employment availability, gender equality. The status of average life expectancy in India is shown in the accompanying sheet:

Census year	Average life expectancy of male	Average life expectancy of females	Average life expectancy
1951	32.4	31.7	32.05
1961	41.9	40.6	41.2
1971	47.1	45.6	46.4
1981	54.1	54.7	54.4
1991	58.04	58.8	58.4
2001	63.9	66.9	65.4
2011	67.3	69.6	68.4

Source: Various Census Reports, Register General India

Average life expectancy in India In 1951 the average life expectancy for males was 32.4 and for females 31.7 and the average life expectancy was 32.5. In 2011, their average life expectancy increased to 67. 3 and the

average life expectancy of women is 96. 6 and the overall average life expectancy at 68. 40 The average life expectancy in India shows an increase in this.

Conclusion :

The demographic characteristics show that India still has a large population awareness. A study of the composition of rural areas in India's population shows that the proportion of people in rural areas in India is higher than in urban areas. At the same time, when birth and death are considered, the death rate has decreased rapidly, but the birth rate has not decreased so much that India today shows inequality between men and women. It can be seen that according to the occupation of the population, a large number of people work in agriculture in India today. If we look at the age of the population, it can be seen

that there has been an overall increase in the average life expectancy in India. At the same time, the literacy rate in India is still low compared to other countries. Also, in terms of population density, there is a rapid increase in India.

References:

1. Indian economy , v.k. Puri & S.K. Misra
2. Indian economy , Datta & Sundharam ,2018
3. Indian economy, Agrawal A.N.
4. Indian economy, Prof. k. m. bhosale , Dr. p. h. kadam , phadke prakashan , kolhapur, 2018
5. Internet.

[Signature]
I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S K Patil
College, Kurundwad

[Signature]

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

The Economic Sustainability

Dr. Abasaheb Dhondiba Jadhav

Dept. Of Economics Sahakar Bhushan S.K. Patil College Kurundwad Tal. Shirol Dist. Kolhapur

Abstract:

Society in a country can be described in four dimensions namely economic, social, environmental and institutional. Each of them is a complex, dynamic, self-organizing and self-evolving organization, making the connected system a huge complexity. For this system to be sustainable, each of the four subsystems must have the ability to survive and evolve, while the interconnections of the subsystems must enable permanent co-evolution. Finding the right level of complexity for this description and model is a prerequisite for adequate analysis and to avoid miscalculations. Since this level of complexity is beyond the analytical capacity of current economic theories, the system analysis approach is presented as a framework for discussing the co-evolution of economics, society, and nature. In this context, the economic, and institutional sustainability of economies can be defined, and economic theories about their utility can be evaluated to describe complex developed systems such as economics. Unfortunately, so far in economics there are few applications of abstract systems analysis rather than complex evolving systems. Consequently, before using it to evaluate the sustainability of the economic development process, it is necessary to define the sustainability for such systems. Because sustainable economic development has become the need of the hour. Therefore, this paper has tried to give this information.

Keywords: economic stability; System analysis; Sustainability criteria

Introduction:-

In 2021, the world's population will reach 9.2 billion. And the population seems to be growing day by day. At the same time, the economics of sustainable development are gaining importance. Population growth and rapidly growing products have increased the pressure on the natural resources. These developments show that demand for production and consumption cannot grow at this rate, and the theory of growth has been questioned. The 1973 oil crisis and the like have created a new development approach that combines economic, social and environmental factors to create a revised growth model. Stability, which can be defined as capacity at one level providing strength and continuity in the economy and in others. Area, how to behave towards people is also defined. By focusing on the relationship between nature and mankind, nature can determine what responsibilities people have. When thinking of future generations and the world, just as the words 'democracy', 'freedom' and 'equality' have historically resonated in general discourse, so too has the word 'sustainability' gained recent importance. Indeed, any search engine sustainability inquiry will undoubtedly show how widespread it has become as a concept and will reveal that billions of works and research have been done as a subject. Economy is another important concept as old as human history. Economy is a science that explores the goods and services that people need that they create using the limited number of resources they have. The nature of the economy was supposed to be focused on continuous growth and progress. In 1987, the Environment and Development Commission (WCED, 1987) first defined 'sustainable development'. Commission sustainability was defined as the ability to sustain development without compromising the ability to meet the daily needs of future generations (Brundtland, 1987). This definition is the source and inspiration for almost all future works since its inception.

Objectives :

1. To Study Recent Trends In Economic sustainability .
2. To Study Some Economics indicators .

Research Methodology:

This paper is based on the economic sustainability and indicators. with the help of secondary data collection. The secondary data is gathered from various published, Internet (websites) and other research papers.

Literature Review :

1. (Snowden, Howarth, and Nogard, 2006) This section of the Sustainable Development Study discusses literature critically to emphasize the importance of sustainable development in today's world. Inefficient institutional frameworks and inequality in economic opportunities around the world have become an impediment to economic sustainability.
2. (Pierce and Atkinson, 1998) Declining reserves of critical natural assets and persistently negative genuine savings rates are clear indicators of the sustainability of sustainable development.
3. Lehtonen (2004) has limited the empirical literature on sustainable development that uses a holistic approach. Most studies focus on one or more aspects of sustainability while ignoring the rest.

MOOC: An Emerging Mechanism for Strengthening Indian Higher Education

Dr. Pramod Prabhakar Kamble

Assistant Professor, Department of Commerce, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad,
India

E-Mail: dr.pramodpkamble@gmail.com

Abstract:

Education system in the country is primarily responsible to create and develop human resources in the country. Education system is a factory of human resources in the country. 'Good quality education is the foundation of new discoveries, new knowledge, innovation and entrepreneurship that trigger growth and prosperity of individual as well as that of a nation. Higher education plays key role in socio-economic development of the country. Twenty first century is known for technological advancement. Technology made a deep impact on the business organisation. Although use of technology has been part of almost every walk of life, the education is being somewhat missing up to some extent.

The technological advancement in education is very much due and the COVID 19 crisis in all over the world made it compulsory. Due to the lock-down schools and colleges were closed and in such situation online teaching is somewhat must to continue education. A Massive Open Online Course (MOOC) is a web-based platform of education. In the main aim of the present paper is to discuss the concept of MOOC, its history, growth, advantages, challenges, limitations and possible remedies to overcome challenges in Indian context. An attempt is made in the present paper to explain the concept of MOOC, its growth, advantages, challenges, limitations and possible remedies to overcome challenges in Indian context.

Keywords: Education System, Higher Education, Socio-Economic Development Massive Open Online Course (MOOC), The Technological Advancement, COVID, Advantages, Challenges, Limitations, Remedies.

Introduction

Education has paramount importance in development of the nation. The quality of human resources in the country is largely depends on the quality of education. Human resources is the sum of knowledge, skills, competencies, qualities, talents that the citizens possesses. Development of any nation largely depends on the quality of human resources in that country. Education system in the country is primarily responsible to create and develop human resources in the country. Education system is a factory of human resources in the country. 'Good quality education is the foundation of new discoveries, new knowledge, innovation and entrepreneurship that trigger growth and prosperity of individual as well as that of a nation'

Twenty first century is known for technological advancement. Technology made a deep impact on the business organisation. Although use of technology has been part of almost every walk of life, the education is being somewhat missing up to some extent. The technological advancement in education is very much due and the COVID 19 crisis in all over the world made it compulsory. Due to the lock-down schools and colleges were closed and in such situation online teaching is somewhat must to continue education. A Massive Open Online Course (MOOC) is a web-based platform of education. In the main aim of the present paper is to discuss the concept of MOOC, its history, its growth, advantages, challenges, limitations and possible remedies to overcome challenges in Indian context.

Objectives

The objectives of the present paper are

1. To present the concept of MOOC, its history and growth in India
2. To discuss the advantages of MOOC in Indian context
3. To discuss the challenges and limitations of MOOC in Indian context
4. To discuss the remedies and suggestions for overcoming challenges and limitations of MOOCs

Research Methodology

The present research paper is based on the secondary data. The data have been collected from various books, journals, research articles and web-sites form internet. The inferences are based on the analysis of the secondary data.

What Is Mooc?

MOOC stands for Massive Open Online Open Courses. These are educational courses covers almost every study area, right from learning languages to Artificial Intelligence. These are useful to everyone i.e. from nursery child to Ph.D students or anyone who wishes to learn or update knowledge.

'MOOCs, are online courses that allow participants free access and unrestricted participation to any course of their choice. Besides the conventional modes of teaching such as lectures, videos and reading material; MOOCs also provide a platform for interactive forums. It is also one of the custom eLearning methodologies that encourages self-paced learning which remains focused on the skills that the learners wish to hone.....provide a platform for interactive forums. It is also one of the custom eLearning methodologies that encourages self-paced learning which remains focused on the skills that the learners wish to hone.'ⁱⁱ

A Brief History of Mooc

'The term MOOC was coined to refer to a course developed by Stephen Downes and George Siemens entitled Connectivism and Connectivity Knowledge in 2008. Their intention was to exploit the possibility for interactions between a wide varieties of participants made possible by online tools so as to provide a richer learning environment than traditional tools would allow. 25 students attended the course on the campus of the University of Manitoba, and a further 2300 from around the world participated online. MOOCs with an emphasis on interactions and connectivity are now called MOOCS. In the fall of 2011, Stanford offered three courses for free online. Peter Norvig and Sébastien Thrun offered their Introduction to Artificial Intelligence to an initial enrollment of over 160,000 students from around the world. Over 20,000 students completed the course. Thrun founded a company called Udacity in February 2012 which began to develop and offer MOOCs for free. In April 2012, Andrew Ng and Daphne Koller, two other Stanford CS professors, started a company called Coursera which partnered with universities in preparing and offering MOOCs. MIT developed the MITx platform for offering MOOCs, which was renamed edX when a partnership with Harvard was formed. The non-profit edX consortium which develops and offers MOOCs now has over 30 university partners, including McGill. The consortium has made available an open source version of the platform which can be used and developed by other institutions and individuals. The consortium also carries out research into learning using new technologies by analysing data it obtains from students in the courses. Indeed, the consortium is an outgrowth of an earlier MIT project engaged in such research.'ⁱⁱⁱ

'How Do Moocs Work?

MOOCs are online courses that a student accesses through the internet. Typically, these courses consist of traditional class materials made accessible online, which may include the following:

- filmed or recorded video lectures;
- readings;
- problem sets;
- online quizzes and examinations;
- interactive learning modules; and
- interaction with other students via forums.

Typically, each MOOC will include a course provider and a course platform. A course provider is often a university, which supplies the course materials and instructors. The platform – such as EdX, Canvas, Coursera or Udacity – provides the technological infrastructure for course modules, user access and other learning resources'^{iv}.

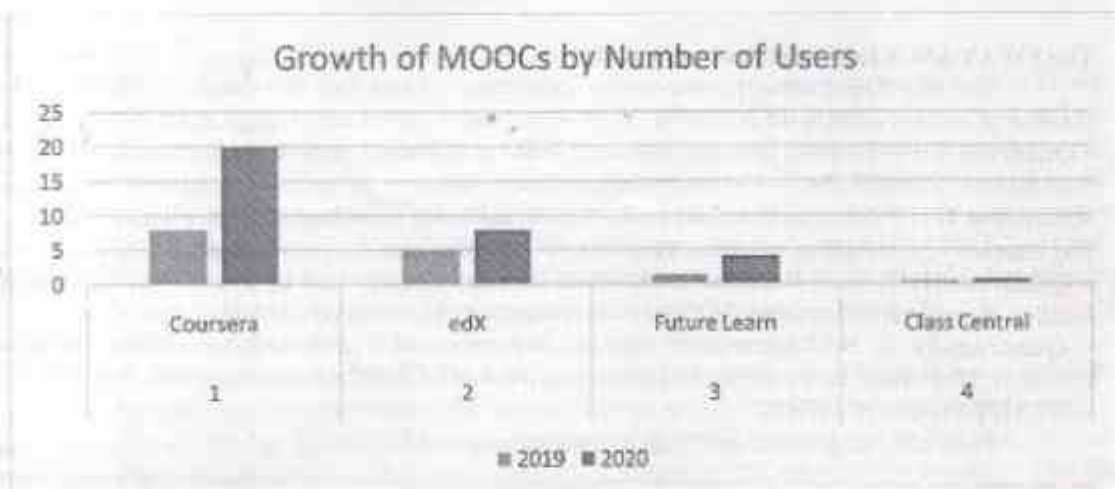
Growth Of Mooc

Following table and chart shows the growth of MOOCs by number of users.

Sr.No.	MOOCs Providers	Number of Users	
		2019	2020
1	Coursera	8M	20M
2.	edX	5M	8M
3.	Future Learn	1.3M	4M
4.	Class Central	350k	700k

Source : Class Central, 2021

MOOC Programmes IN INDIA

The University Grants Commission (UGC) along with the HRD (Human Resource Development) Ministry has launched the MOOC program in India for higher secondary, bachelors and masters degrees. This will cover a wide range of subjects that may or may not be taught in regular campus studies.

A new portal for MOOCs named 'Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds', in short, SWAYAM, is said to present students with an opportunity to study anything from a list of 2000 courses out of which 500 are currently available for registration. Audio-visual medium, illustrations, research and case studies with self-assessment are few of the mediums chosen to approach the study of these courses".

Swayam: The Biggest Indian Platform Of Mooc

SWAYAM is a programme initiated by Government of India and designed to achieve the three cardinal principles of Education Policy viz., access, equity and quality. The objective of this effort is to take the best teaching learning resources to all, including the most disadvantaged. SWAYAM seeks to bridge the digital divide for students who have hitherto remained untouched by the digital revolution and have not been able to join the mainstream of the knowledge economy.

In order to ensure that best quality content is produced and delivered, nine National Coordinators have been appointed.

National Coordinators

The following shall be National Coordinators for each of the Sectors for the purpose of development of the e-content for SWAYAM:

S. No	National MOOCs Coordinator	Sectors
1	University Grants Commission (UGC)	Non Technology Post Graduation Degree Programme
2	NPTEL	Technical / Engineering UG & PG degree programme.
3	Consoetium for Educational Communication	Non Technology Under Graduation Degree programme.
4	IGNOU	Diploma and Certificates
5	NCERT	CBSE and Open Education, classes 9 th to 12 th
6	NIOS	Secondary (10th), Sr.Secondary (12th) and Vocational courses
7	IIM Bangalore	Management Courses
8	NITTTR	Human Resource Development programs (Teacher Training)
10	AICTE	Self-spaced and International Courses

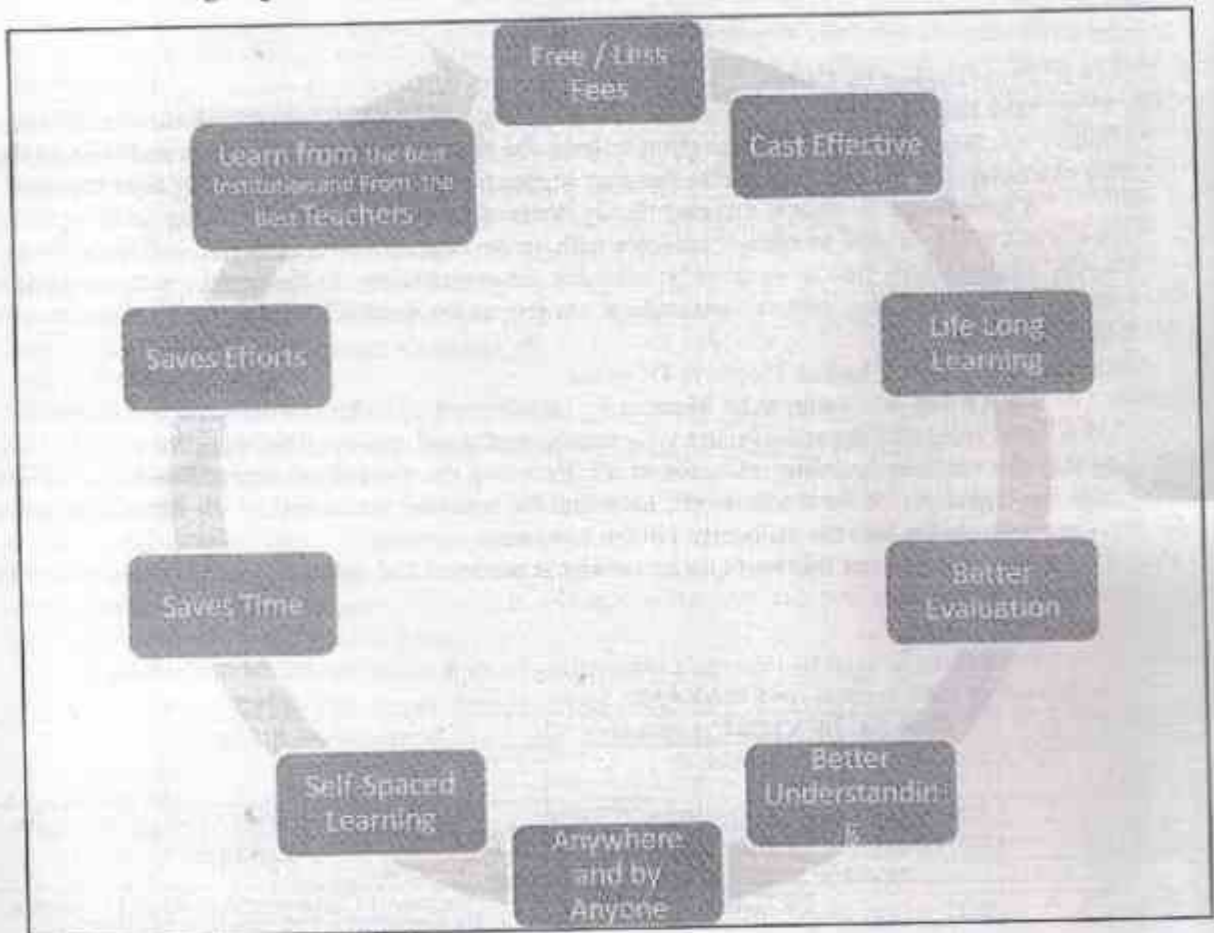
The SWAYAM is four quadrant approach:

The four Quadrant approach means e-learning system that has the following components (The Gazette of India, 17th August 2016):

- **Quadrant-I** is e-Tutorial: that shall contain: Video and Audio Content in an organized form, Animation, Simulations, Virtual Labs.
- **Quadrant-II** is e-Content: that shall contain: PDF/e-Books/ illustration, video demonstrations, documents and Interactive simulations wherever required.
- **Quadrant-III** is Web Resources: that shall contain: Related Links, Open Content on internet, Case Studies, Anecdotal information, Historical development of the subject, Articles.
- **Quadrant-IV** is Self-Assessment: that shall contain: MCQ, Problems Quizzes, Assignments and solutions, Discussion forum topics and setting up the FAQ, Clarifications on general misconceptions.

ADVANTAGES OF MOOC

Following diagramme briefly explain advantages of MOOC

Access From Anywhere and by Anyone

The biggest advantages of MOOC's are that these courses can be accessed from anywhere in the world. There is no geographical barriers. Learners from any part of the world, from any country can enrol these courses, provided there is an internet facility. Further these courses are open to all. Anyone having desires to learn can enrol the course and learn new things as well as updated his/her knowledge.

Self-Spaced Learning

Most of the MOOC's are self-spaced learning courses. It understands the not each one is same by his/her learning ability, speed and time. Hence MOOC's offer much flexibility. This is not in case of traditional formal classroom teaching where teacher delivers lecture in the classroom before number of students and everyone has to match the speed of teacher. In case of MOOC's as there are pre-recorded videos, students and re-listen as per the needs. So the learning motto is served in much better way in case of MOOC's.

Saves Time: MOOC's saves much time of both the learners as well as the mentor. As in case of MOOC everything is online, hence no need to visit any premises and complete admission formalities. Hence it saves time.

Saves Efforts

Like time, efforts of both learners as well as teachers also minimised or saved in case MOOC. If we talk about teachers, yes in the initial stage much efforts are need to develop the course and course contents like videos and other study materials but later these contents and study materials and be reused for multiple times with some revision or necessary changes. In traditional method, teacher required to deliver same lecture at every course further in this traditional method on every time teachers is also required to prepare and study before delivering the lecture. This efforts are definitely saves in MOOCs. If we talk about learners of students, as they are not required to attend lectures in classrooms only, the efforts and time in travel is saved. As MOOC's are online, students can learn all course in home.

Learn from the Best Institution and From the Best Teachers in the World

As we discussed earlier, MOOC's can be accessed anywhere and there is no limitations of geographical limitation as per as enrolling the course, it gives an opportunity to the studiers to learn from the best institute and best professors. For instances most of the MOOC's are run by the best educational institutes like Harvard University, Stanford University, Leading Indian educational institutes like IIM's, IIT's etc. Students can enrol the courses designed by the faculties of these institutes. Hence this is how MOOC offers high learning opportunities to the students.

Better Understanding Through Images, Animations and Real Videos

The use of technology in teaching and learning may lead to better content delivery on the part of teacher and better understanding on part of learners. For instance if a teachers wants to teach about human anatomy or surgery, real time pictures or videos can be shown or if we take another example, in case of teaching geography real images and videos can be used as a course content which may lead to the better understanding on part of students. This can easily be done in MOOC's as contents delivery is mostly through videos. Hence there is better understanding of concepts in MOOC's.

Better Evaluation

Most of the lacunas in traditional classroom teaching and evaluation can be removed in MOOCs. In case of MOOCs, evaluation can be done on real time bases and quickly. Further quick feedback also can be communicated to the students.

Life Long Learning

It has been observed in the present education system that, after graduation or post-graduation, most of the students leave their education. Because most of the education is available only in the classroom. Hence due to job or a specific occupation, it is difficult to adjust time and attend the lectures. Further after certain age, person find uncomfortable to attend lectures in the classroom with new students. Hence the classroom education system demotivates for lifelong learning. On the other hand with MOOC, lifelong learning is quite possible. Because MOOC offers safe spaced learning and offer greater flexibility of time.

Cost Effective

MOOC's are cost effective as it does not required to construct huge building with necessary educational facilities and its maintenance. For organising and conducting MOOC, digital infrastructure is required. However as compared to normal physical infrastructure of educational institutions, it is very much cost effective.

Free / Less Fees

Many MOOC's are free. In India Govt. of India build SWAYAM platform, where all MOOC's are free of cost. It is the biggest advantages on part of learners.

Hence it can be conduced from the above discussion that MOOC's have plenty of advantages for Teachers, Students, Educational Institutions and National as a whole.

Challenges And Limitations Of Moocss

Personal Emotional Touch is missing in MOOCs. As there no face to face contact and communication between teacher and students in MOOC's, it is difficult for the teachers to create emotional bondage. It is observed that, there are plenty of MOOC's available, but it does not attract the attention of the students.

As compared to the classroom teaching, the level of motivation is low for MOOC.

MOOC require digital infrastructure having latest technology. In India most of the educational institutes such as Universities and colleges have no such infrastructure.

If we talk about teachers, for conducting MOOC, it is not just sufficient to have deep subject knowledge, but with that necessary IT skills are required. As most of the digital technologies have recently emerged, many teachers have very little knowledge.

Most of the teachers are comfortable for Chalk and Talk method. They need to change their mind-set. For conducting MOOC, technical team is essential. Most of the teachers, even though interested to develop MOOC, are not able to develop it due to not available of such technical teams.

It is also observed that many MOOC's focus on Multiple Choice Questions only as a pattern of evaluation. They do not include long answer writing pattern of evaluation. Hence it may not develop expression abilities among students.

MOOCs need high speed internet connection to access the courses. MOOC's are not useful where there is no internet connection.

Many MOOC's are in English language only. Hence, those students who are not comfortable English to do pay their attention towards MOOCs.

Remedies To Overcome Challenges And Limitations

Considering the strength and potentials of MOOC's Govt. of India have been taking many steps to overcome the challenges and limitations about MOOCs. Especially in new National Educational Policy 2020, several policy decisions have taken to strengthen MOOCs. In this section we discuss important remedies to overcome the challenges and limitations of MOOC's

To strengthen the MOOC's an awareness about its importance and usefulness must be made. In India many awareness programmes through training programmes, conferences and seminars have been organised. Teachers should be trained for using technologies. Further necessary technical support should be given to the teachers to develop MOOC's.

Educational Institutions should be given necessary funds specially to create necessary digital infrastructure, as required to MOOC.

Fast internet connections and competent devices should be made available at educational institutions.

MOOC should also available in regional language. In this regard, Govt. of India have already initiated several steps.

One of the nice initiative that already have taken is that MOOC's have been given necessary credit weightage in evaluation of formal degree education.

UMMARY

A Massive Open Online Course (MOOC) is a web-based platform of education that allow participants free access and unrestricted participation to any course of their choice. The term MOOC was coined to refer to a course developed by Stephen Downes and George Siemens entitled *Connectivism and Connectivity Knowledge* in 2008. The University Grants Commission (UGC) along with the HRD (Human Resource Development) Ministry has launched the MOOC program in India for higher secondary, bachelors and masters degrees. SWAYAM is a programme initiated by Government of India and designed to achieve the three cardinal principles of Education Policy viz., access, equity and quality. In order to ensure that best quality content is produced and delivered on the SWAYAM platform, nine National Coordinators have been appointed. MOOC is very much beneficial to the teachers, students as well as educational institutes. Majority of the benefits of MOOC are Access From Anywhere and by Anyone, Free / Less Fees, Cost Effective, Life Long Learning, Better Evaluation, Better Understanding, Self-Spaced Learning, Saves Time, Saves Efforts, Learn from the Best Institution and From the Best Teachers. MOOC have some challenges and limitations, majority among them is lack of awareness, lack of digital infrastructure, problems related to the internet, untrained human resources etc. Considering the strength and potentials of MOOC's Govt. of India have been taking many steps to overcome the challenges and limitations about MOOCs

References and Citations

ⁱ Annual Report 2014-15 Department of School Education & Literacy, Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development Government of India.

ⁱⁱ Manisha Srikanth, 'The Advantages and Disadvantages of MOOCs for Learning' Retrieved from <https://www.infoprolearning.com/blog/advantages-and-disadvantages-of-moocs-massive-open-online-courses-for-learning/> Dtd. 13.07.2021

ⁱⁱⁱ Retrieved from <https://www.mcgill.ca/maut/news-current-affairs/moocs/history> Dtd. 13.07.2021

⁷ Wesley Chai, Technical Writer Ivy Wigmore, Content Editor 'massive open online course (MOOC)' Retrieved from <https://whatis.techtarget.com/definition/massively-open-online-course-MOOC>

⁸ Ileana Sharangpani "All about MOOCs (Massive Open Online Courses) in India & Abroad" Retrieved from <https://www.classcentral.com/report/mooc-stats-pandemic/>

^{vi} <http://www.mooc.org>

^{ix} <http://swayam.gov.in>

^x Ileana Sharangpani (2019) "All about MOOCs in India & Abroad" Article Pp.27-33.

^{xi} <https://www.classcentral.com/report/mooc-stats-2020>.

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

October 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasheeb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College,
Kurundwad

Co-Editor:
Prof. R. S. Kadam

डा. य. म. चव्हाण
मुख्य संपादक

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S. K. Patil
College, Kurundwad.

Address
'Pranzv', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmedpur, Dist- Latur-413515 (MS)

35	Impact of Covid – 19 on Health (दौड के खिलाडिओ पर स्वास्थ्य संबंधी एवं फिटनेस संबंधी कारको पर कोविड-१९ लोकडाउन असर का अभ्यास डॉ. शिल्पा एम. वाला	141-147
36	ग्रामीण और शहरी वॉलीबॉल खिलाडियों के चयनित शारीरिक फिटनेस चर का तुलनात्मक अभ्यास डॉ. शिल्पा एम. वाला	148-153
37	मानसशास्त्र व शिक्षणशास्त्र यामधील परस्परसंबंधांचा शिक्षकाला होणारा उपयोग डॉ. के.एस.चैरनार	154-157
38	महात्मा गांधीजींचे 'ग्राम स्वराज': सध्याच्या संदर्भात त्याची प्रासंगिकता डॉ.सपकाळ रामेश्वर विक्रम	158-161
39	धीरेंद्र मजुमदार यांचे शाश्वत ग्रामीण विकासाचे: प्रारूप डॉ. सौ. बछ्वा विनोद कोठावळे	162-166
40	बदलत्या पर्यावरणामध्ये बोलींचा शाश्वत विकास व गरज डॉ. शैलजा श्रीधर शिंदे	167-171
41	भारतातील पर्यावरण चळवळी डॉ. रामेश्वर एम. मोरे	172-176
42	फूड पॅकेजिंग करण्यासाठी सस्टेनेबल पॅकेजिंग Sustainable Packaging करणे ही काळाची गरज प्रा. संजित मिश्रा/नरय बंगाले	177-181
43	भारतीय संविधान सभेत महिला सदस्याची भूमिका प्रा. डॉ. लक्ष्मण एफ. शिराळे	182-187
44	पर्यावरण संवर्धनासाठी श्रवणिक जाडिशांची सकाशत्मक वापर प्रा. कृष्णा नणमत सावंत	188-191
45	जामशेड तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीच्या अभिवेधीय प्रारूपाचा अभ्यास डॉ. भालचंद्र बी. ठाबरे	192-194
46	महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. मच्छिंद्र लक्ष्मण मुळूक प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक प्रा. दादासाहेब मच्छिंद्र मारकड	195-200
47	पर्यावरण वातवण्यासाठी जाडिशांची भूमिका श्री. रामचंद्र नारायण चौरे प्रा. डॉ. शिशिर अंबेकर	201-204
48	शाश्वत विकास:उद्दिष्टे आणि घोरण डॉ.साईनाथ राधेशाम वनसोडे	205-207
49	बी. एड. विद्यार्थी शिक्षकांमधील लिंगभाव समानतेच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास डॉ. दत्ता बाघमारे	208-210
50	भारताच्या अंदाजपत्रकात आत्मनिर्भर भारत योजनेची भूमिकात्मक तरतूद आणि सद्यास्थिती - एक आर्थिक विज्ञेपणात्मक अध्ययन डॉ. हितेश माणिक दडमल	211-219

Dr. V.
Sahakarbhusan S.K. Patil
College, Kurundwad.

बदलत्या पर्यावरणामध्ये बोलींचा शाश्वत विकास व गरज

डॉ. शैलजा शीघर विंदे

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग सहकारभूषण एस.के. पाटील महाविद्यालय, कुर्नदवाड

E-mail - shailajashinde516@gmail.com

प्रस्तावना

मराठीच्या बोलींचा अभ्यास करतांना प्रथम महाराष्ट्राच्या व त्याच्या भौगोलिक क्षेत्राचा अभ्यास करावा लागतो. कारण भौगोलिक क्षेत्रानुसार लोकांचे राहणे, जगणे, बोलणे, उच्चार अवलंबून अमतात व त्यानुसारच त्यांची म्हणून वान बोलीही अभ्यासता येते. त्या-त्या प्रादेशिकेनुसारच त्यांची बोली विकसित होते. अग्रघान्य, शेती, पर्जन्य, हवामान या घटकांवरच त्यांचा भौगोलिक व क्षेत्रिय विकास होत असतो. म्हणून मराठीच्या बोली किंवा दलित आत्मकथनांमधून आलेल्या बोलींचा अभ्यास हा भौगोलिकतेला अनुसरूनच करावा लागतो. तसेच बोलींच्या सीमारेषाही भौगोलिकतेनुसार अभ्यासता येतात. महाराष्ट्रासारख्या भौगोलिकदृष्ट्या विस्तीर्ण असलेल्या क्षेत्रफळाच्या प्रदेशात मराठी भाषा सर्वत्र एकाच रूपात वाचरत नाही तर तींची ठिकठिकाणची प्रादेशिक रूपे निरनिराळी आहेत. तसेच महाराष्ट्रात अनेक धर्म, जाती, पंथ, अनेक जमाती इतिहास काळापासून वान करून आहेत. त्यानुसारही भाषेचे भेद पहावयास मिळतात असे असले तरी मराठीच्या बोली भौगोलिक प्रदेश व बदलत्या पर्यावरणामध्ये बोलींचा शाश्वत विकास व गरज या अनुषंगाने अभ्यास करणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय आहे.

संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रकाशित झालेल्या साहित्याच्या संदर्भ साधनांचा आधार घेतला आहे. या आधारे विवेचन केले आहे. सदर संशोधनामध्ये भौगोलिक प्रदेशानुसार व बदलत्या पर्यावरणामध्ये बोलींचा शाश्वत विकास व गरज या अनुषंगाने अभ्यास करणे क्रमप्राप्त असून मराठीच्या बोलींचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये व त्यांच्या -हासाची कारणे आणि त्यावरील उपाययोजना या अनुषंगाने विवेचन करणे हा या शोध निबंधाचा हेतू आहे.

बोलीची व्याख्या

अनेक भाषाशास्त्रज्ञांनी बोलीची व्याख्या केली आहे. एकभाषिक समाजाच्या एका नटाकडून किंवा एकभाषिक समाजाच्या एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकांकडून देवाण-घेवाणीसाठी दैनंदिन व्यवहारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विशिष्ट भाषिक रूपास बोली म्हणतात. या संदर्भात ना.गो. कालेलकर म्हणतात, "बोली हे दैनंदिन व्यवहाराचे स्वाभाविक साधन आहे. परिस्थितीना अनुरूप अशा भाषिक सामग्रीचा ती उपयोग करते. मुख्यपरंपरेने आज्ञामुळे तिच्या अंगी एकप्रकारचा त्रिबंधपणा असतो. ती साधी पण परिणामकारक असते. तिची स्वाभाविकता हेच तिचे वैशिष्ट्य." १ मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे तो गट किंवा समूह करून रहातो. ज्या समूहात किंवा समाजात तो राहतो त्या समाजाची भाषा तो अनुकरणाने आत्मसात करतो. तेव्हा त्याची ती भाषा म्हणजे बापा म्हणजे समूहाची भाषा किंवा बोली असते. भाषा ही समाजसापेक्ष असली तरी 'बोलणे' हे व्यक्तीनिष्ठ आणि संदर्भनिष्ठ असते. या दृष्टीने "बोली म्हणजे परभाषिकांना जपळजवळ पूर्णपणे कमी-अधिकप्रमाणात सारख्या वाटणाऱ्या तर तद्बाबकांना पूजपणे एकरूप वाटणा-या व्यक्तिभाषांचा समूह होव." २ अशी बोलीची व्याख्या विजया चिटणीस-माडगुळकर यांनी केली आहे. ब.कृ. वा-हाडपाटे बोलीची व्याख्या करतांना म्हणतात, "बोली म्हणजे प्रमाणभाषेशी सामान्यतः जुळणारी पण उच्चार, व्याकरण आणि शब्दसंग्रह या विविध वाचरीत प्रमाणभाषेपेक्षा वेगळा प्रपंच घाटणारी विशिष्ट स्थानसापेक्ष अशी लोकव्यवहार भाषा म्हणजे बोली होय." ३ एकंदरीत अनेकविध भाषाशास्त्र अभ्यासकांच्या मते बोलीचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे. मात्र बोली ही मर्यादित क्षेत्रात बोलली जाते तरी तीचे अस्तित्व प्रमाणभाषेपेक्षा वेगळे जाणवते.

बोलीचे स्वरूप

महाराष्ट्राच्या विस्तृत प्रदेशात मराठी समाज जी भाषा बोलतो त्या भाषेला आपण मराठी म्हणतो. ही मराठीही सर्वत्र सारख्याच स्वरूपात समाजातून बोलली जात नाही तरी त्या-त्या समाजाची बोली बोलली जाते. असे असले तरी "एखाद्या भाषिक प्रदेशात असलेले निसर्गनिर्मित भौगोलिक भेद, तिथल्या लोकांची व्यवसायभिन्नता, जातीभेद, त्याचप्रमाणे आर्थिक परिस्थितीसारख्या ज्या अनेक कारणांनी एकाच समाजातील म्हणजे वेगवेगळ्या वर्गति विंक्षेची गटात विभागली जातात. असे भेद या सर्व गोष्टी बोलीचे स्वरूप स्पष्ट करतात. तसेच एकाच नटातल्या परंतु वेगवेगळ्या पिढ्यांतील लोकांची एकाच पिढीतल्या स्त्री-पुरुषांची विंक्षेचा वेगवेगळ्या गटात वाचरणाऱ्या एकाच व्यक्तिचीही भाषा पूर्णपणे सारखी असत नाही." ४ अत ना.गो. कालेलकर सांगतात. बोली कुटुंबातील अनेक भाषेस ही त्यांच्या बोलण्याच्या

नवजीवरून आपण त्यांना पाहता कोण बोलत आहे हे ओळखू शकतो. म्हणजेच बोलीतील उच्चारप्रक्रिया ही कुटुंबातील माणसामाणसातील फरक दाखवते. त्या अर्धी ती बारा कोसांचेर तर बदलतेच परंतु व्यक्ती-व्यक्ती, कुटुंब, समाज, प्रदेश, व्यवसाया भिन्नता, जातभिन्नता लिंग, वय, यानुसार ही समाजात भाषा बदलत असते. तरीही तिच्यात साम्य असते. कारण परंपरात विचारांची देवाण-घेवाण होते. म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीची भाषा त्याच्याच गटाच्या दुसऱ्या व्यक्तीला अद्ययावत न वता भगवते म्हणून बोली आपोआपच जीवंत राहते व आपले स्वाभाविक स्वरूप धारण करून वावरते. बोलीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना सामाजिक परिस्थिती बरोबरच काळाच्या बदलानुसारही बोलीचे स्वरूप हळुवारपणे बदलते जाणवते. कारण "एकाच प्रदेशात बोलली जाणारी मूळ बोली काळाच्या ओघात त्या प्रदेशात वेगवेगळ्या भागांत वेगवेगळ्या प्रकारे बदलते आणि तिच्यातून एकमेकांशी नाते असणाऱ्या पण वेगवेगळ्या अशा नव्या बोली निर्माण होतात. त्या बोली त्यांच्या-त्यांच्या भागांच्या नावांनी ओळखल्या जातात. त्या भिन्न-भिन्न बोलींमध्ये ध्वनी, शब्द, वाक्य इत्यादी बाबतीत काही भेद असले तरी त्यांच्यामुळे त्या स्वतःचे एक परिचय निमाण करतात त्यामुळेच ठराविक एका प्रदेशाची ही अमूक बोली, असे तिचे अस्तित्व निर्माण होते. बोलीला प्रभावशाली बनवण्याचा प्रयत्न आजच्या काळात होताना दिसतो आहे. आजचे दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य हे बोली भाषेतूनच मांडले जात आहे. ज्या बोलीला राबडळ विंढवा अशुद्ध समजने जात होते ती आता नव्या साहित्याची भाषा बनली आहे. हे अधिकपणाने दलित आत्मकथनांमधू बनवतास येते.

बोलीचे वैशिष्ट्ये

बोलीचे जीवंत व प्रवाही स्वरूप पाहिल्यानंतर "बोली ही लोकांमध्ये चालती। चार-चौपात चालती। जिचारात चालती। घरत नांदती। रामात डोलती। आणि पाणघड्यावर बहती। असल्याने लोकजीवनात गती देते."⁴

1. मानवी मुखाद्वारे बोलली जाते ती बोली परंतु ती सर्वत्र मानवजातीची बोली सारखी नसते.
2. प्रत्येक व्यक्तीच्या उच्चार, नवजीवतून बोलीचे वेगळेपण जाणवते. त्यामुळेच ती व्यक्तीगतिक स्वतंत्र ठरते.
3. उच्चार, व्याकरण व शब्दसंग्रहाबरोबरच बोलीचे सामाजिक व प्रादेशिक रुपही बदलते.
4. समाजातील घटकांबरोबरच जात, लिंगभेद, वयानुसारही बोलीचे स्वरूप बदलते.
5. लोकांच्या दैनंदिन व्यवहारातील भाषिकरूप म्हणून वापली जाणारी बोली ही सततच्या वापरामुळे जीवंत व प्रवाही बनते.
6. अतिकडे बोलीचे महत्त्व सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक क्षेत्रात वाढत आहे.
7. बोली हा समूहाचा वारसा जपते तसेच सांस्कृतिक कडी, परंपरानाही स्वतःमध्ये समाजून घेते.

बोलीच्या -हासाची कारणे

बोलीची वैशिष्ट्ये किंवा महत्त्व पाहिल्यानंतर अशा बोलीचा -हास होण्याची विंढवा बोली वापरतून कमी होण्याची अनेक कारणे अस्वास्तकांनी मांडली आहेत. बोलीच्या या छोट्या छोट्या समूहापासून मोठ्या समूहापर्यंत स्वतःची बोली म्हणून वापरली जात असते. परंतु या स्वतःच्या बोलीला सोडून इतर मोठ्या घटकाची बोली स्विकारली जाणते त्यातील महत्त्वाचे कारण म्हणजे 'स्वलांतर'. ही स्वलांतरे अनेक शतकापासून सतत म्हणजे आजही चालूच आहेत. याचाच एक भाग म्हणून लोकसामूहांचे स्वलांतर ही संक्रमणदर्शक परिस्थितीला घालक अशी सर्वांत महत्त्वाची घटना आहे."⁵ ही कालेलकरांनी बोलीच्या नहासाविषयी महत्त्वाची घटना मानली आहे. तसेच जेव्हा एखाद्या एकभाषिक प्रदेश एकाच प्रजन असणाऱ्या एखाद्या राज्यसत्तेच्या वर्चस्वाखाली असतो विंढवा येतो तेव्हा मुळाव्या राज्यकऱ्या गटाची पोटभाषा ही प्रमाण मानली जाते. त्यामुळे त्या भाषिक प्रदेशातील छोट्या समूहाची स्वतःची बोली वाचूला जाऊन प्रमाण बोली मान्य केली जाते. याचाच परिणाम म्हणून राज्यमतेबरोबरच धार्मिक, राजकीय चळवळींचा प्रभावही तेवढ्याच ताकदीने पोटभाषेवर झालेला पहायला मिळतो. उदा. संतदासूयाचे वाचन व श्रवण ज्या काळात लोकांपर्यंत आपल साहित्य म्हणून जात असतानाच धार्मिक मराठीचा जन्म होऊन तिचे वर्चस्व झाल्याचे कालेलकरांनी म्हटले आहे. म्हणजेच जेव्हा पोटभाषा अधिक लोकांच्या वापरात येत असतात तेव्हा त्यांच्या प्रमाणभूत मानलेल्या भाषेचे वर्चस्व वाढत असते. मूळ एकवंशीयदव भाषा बोलणाऱ्या व एकमेकांना जवळ असणा-या प्रदेशांची पुनर्रचना करताना मुख्यतः सरहद्दीजवळच्या पोटभाषांकडे पाहिले जाते व त्यांनी कितका भाग व्यापला आहे तो, भाग कोणत्या प्रदेशात सामील करावा हा मुद्दा उपस्थित होतो. अशा दोन भाषा-भगिनीच्या सीमेवर पोटभाषाव्यास प्रदेश हा भाषिक वादाचा बनल्यामुळे कालांतराने एखादीच बोली विंढवा पोटभाषा स्विकारली जाते व दुसरी बोली पोटभाषा हळूहळू नष्ट होण्यास सुरुवात होते. हाच प्रकार दोन

भिन्नवंशीय भाषांच्या वावरीतही ठरतो. जेव्हा त्या भाषांचे वर्गीकरण न होता, सीमाप्रदेशातील भाषात या दोन भाषा बोलणा-या लोकांची संख्येच्यादृष्टीने विभागणी होते. म्हणजे ५० टक्के पेक्षा जास्त लोक एखादी भाषा या भाषात बोलतात तो भाग त्या भाषेच्या प्रदेशात विंध्या राज्यात निर्बिंबादपणे जावा हे उघड असल्याने दुस-या अधिक पटकान्वर किंवा त्या भाषेवर परिणाम होतो काही ठिकाणी एकवंशीय आणि एकाच विस्तृत प्रदेशाने मूळ एकाच भाषेतून परिवर्तनाच्या नियमाने अस्तित्वा असलेल्या बोलींचे प्रमाण हे लोकसंख्येच्या पोटभाषेच्या रूपातुसर तिचे वर्गीकरण करावे लागते. यातून मूळ पोटभाषा बोलणा-या लोकांवर व बोलींवर या वर्गीकरणाचा परिणाम जाणवतो. बोली विंध्या पोटभाषा ही ऐतिहासिक परिवर्तीमुळे ही बदलण्यास विंध्या बोलींच्या Nहासात कारण ठरू शकते. याशिवाय स्थानिक बंधे निर्माण झाल्यामुळे प्रभाषी असणाऱ्या त्यांच्याच एका बोलींचे अनुकरण होऊन इतर बोलींचा Nहास हळूहळू होऊ लागतो. भौगोलिक व सांस्कृतिक दृष्टीने पोटभाषांच्या -हासाचा परिणाम मोठा असल्याचे पहावयास मिळते. भौगोलिकदृष्ट्या मराठीच्या अनेक प्रमुख बोलींच्या पोटभाषा पहावयास मिळतात. हे भौगोलिक भेद खानदेशी, व-हाडी, देशी अशा स्वरूपाचे आहेत. तर सांस्कृतिक भेद हे ही बोलींच्या Nहासाचे कारण ठरू शकते. भौगोलिक संघटितपणा असूनही दोन भिन्न शासनसंस्थांवा अमलावानी येलेली एकच भाषा पुष्कळ भिन्न बनते उदा. उत्तर कोकणीसारखी बोली मराठीच्या वर्चस्वाखाली आल्यामुळे मध्य दक्षिण कोकणीपासून किती वेगळी बनली आहे. अशा स्वरूपात बोलींच्या बदलत्या रूपांचे विंध्या -हासाचे स्वरूप पाहता येते. बोलींच्या बदलासाठी या मोठ्या पटकान्वर प्रभाषापेक्षा एकाच भाषातील बोलीमुद्रा त्या भाषातल्या सर्वच लोकांकडून एकसारखी बोलली जात नाही. म्हणजेच तिच्यात वर्गीय विंध्या जातीय भेद असतात. म्हणजेच बोलींची काही रूपे एक विशिष्ट वर्गातच विंध्या जातीतच बोलली जातात. जेव्हा अशी बोलींची रूपे बोलणाऱ्या समाज विंध्या वर्ग हा हळूहळू नवयुगाकडे वळू लागला. शिक्षणाचा प्रसार होऊन तो वर्ग स्वतःच्या बोलीकडे पहाताना तिच्यापासून दूर जाण्याचा प्रयत्न करू लागला. भाषा शुद्ध, अशुद्ध, बोली वा अशुद्ध, गावंडळ, अतिश्रितांच्या, अप्रतिष्ठित अशा अनेक छोट्या आणि मोठ्या पटकान्वर समूहांच्या, गटांच्या खास म्हणून असणाऱ्या बोलींचा वर्ग हा एका मोठ्या समूहांच्या बोलींचा भाग बनल्यामुळे बोलींचा Nहास होवू लागल्याचे चित्र स्पष्ट झालेले जाऊ पहावयास मिळते.

बोली संवर्धन : विकास व गरज

मराठीच्या बोलींचा अभ्यास करण्याचा पहिला मान जॉर्ज प्रिअर्सन यांच्याकडे जातो. त्यांनी १८९८ ते १९२७ या काळात 'लिथिस्टिक मध्ये ऑफ इंडियाचे ३ ते ९ खंड प्रकाशित केले त्यातील सातव्या खंडात मराठी व तिच्या बोलींचा अभ्यास मांडला आहे. त्यामध्ये मराठी भाषेच्या ३९ बोलींचा उल्लेख त्यांनी केला आहे. हा ग्रंथ १९०५ मध्ये प्रसिद्ध झालेला आहे. प्रिअर्सन यांनी देखूनची मराठी, व-हाड आणि मध्यप्रांतांची मराठी आणि मध्य व उत्तर कोकणातील मराठी अशी तीन रूपे मानली आहेत. त्यांच्यानंतर व-याच वर्षानंतर म्हणजेच इ.स. १९४२ मध्ये सु.म. कवे या प्राच्यविद्याविशारद भाषापरिचितांनी The formation of Konkaniया उपांत सह समाजांच्या बोलीतील शब्द व रूपे साम्याच्या आधारावर कोकणीचे पूर्वरूप प्रस्थापित करून त्या बोलींच्या उगमाचा मागोवा घेतला. त्यानंतर मराठी बोलींच्या अध्ययनास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृती मंडळ यांनी १९६२ मध्ये मराठी बोलींच्या संश्लेषणाचा प्रकल्प सुरू झाला व त्यामध्ये १९७१ पर्यंत आठ खंड लिहिले गेले. त्यामध्ये पश्चिम किनारपट्टीवरील मराठी बोलींवरील संशोधन आहे. याशिवाय शब्दभूगोलांच्या तत्वावर बोलीतील विविधता व भौगोलिकता याविषयीचा शब्दकोश बनविण्याचे कार्य पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागामध्ये चालू होते. त्यातून शेतकरी वर्गातील शब्द व पर्याय शब्दांचा समावेश आहे त्यामध्ये २५०० शब्द आहेत. १९७४ मध्ये डॉ. सु.म. डोळके यांनी वैदर्भी बोलीचा कोश तयार केला आहे. डॉ. व.कृ. व-हाडपांडे यांनी १९७२ मध्ये 'नागपूरी बोली' हा प्रबंध प्रकाशित केला आहे. आर.रं. कुलकर्णी यांनी 'अहिराणी भाषा व संस्कृती' ही पुस्तिका पा.मा. चांदोरकर यांनी 'खानदेश व खानदेशी भाषा', सु.वा. कुलकर्णी यांनी १९७६ मध्ये 'मिल्ली ऑफ डोंगळ' यामध्ये डोंगी भाषेचा परिचय दिला आहे. तर डॉ. हरिचंद्र चोरकर यांनी झाडी बोलीचा अभ्यास करून झाडी बोली (१९९८) हा ग्रंथ प्रकाशित केला आहे.!! बोली विज्ञानाची 'बोली भूगोल' ही अध्ययनशाखा Geographical Dialectology १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अस्तित्वात आली व त्यांनी बोलींचे संश्लेषण करत असताना "समाजभाषा वैज्ञानिक दृष्टीकोन, ग्रामरचना व भौगोलिक, शैविक रचना, भूगोल व शैविक भाषा यासर्व अंगाने या अध्ययनशाखेद्वारे अभ्यास होऊ शकतो. यामध्ये त्यांनी व्यक्ती बोली, शैविक बोली, सामाजिक बोली व

कट्टबोली असे वर्गीकरण स्विकारून 'रजिस्टर्ड वर्ड्स' नोंदवून असे सर्वेक्षण करावे लागेल.'¹¹ असे डॉ. वरखेडे यांनी आपल्या लेखातून मांडले आहे. याशिवाय महाराष्ट्र साहित्यपरिषदा व काही नियतकालिके यातून बोलीच्या अभ्यासावर लेख लिहिने आहेत. मात्र आज महाराष्ट्र शासन पालकीवर बोलीच्या अभ्यासावरील संशोधनास प्रोत्साहन देण्याचे काम सुरू आहे. तसेच प्रदेशवार बोलींचा अभ्यास पाहता अनेक संशोधक बोलींच्या अभ्यासवर संशोधन करून प्रदेशवार, जिन्हावार, तालुकावार, गावपातळीवरील बोलींचा अभ्यास करून त्या बोलींना जिवंत व प्रवाही ठेवण्यासाठी सक्रीय आहेत. उदा. चंदगडी बोली, डॉ. संदकुमार मोरे यांनी संशोधन केले आहे. तसेच दलित आत्मकथनांमधून जालेली त्या-त्या समाजाच्या बोलीतून येणारा समा, संस्कृती, त्यांची व्यवसाय बोली, तरुणांची, सहान मुलांची बोली, गुप्त व सांकेतिक बोली अशा अनेक अंगानी आत्मकथनांमधून बोलींचा अभ्यास पहायला मिळतो. तसेच भौगोलिक क्षेत्रांचा प्रभाव हे ही वैशिष्ट्य म्हणून आत्मकथनांकडे पाहता येते. तसे या बोलींची स्वनिमप्रक्रिया, व्याकरणप्रक्रिया आणि शब्दसंग्रह या अंगाने रूप महत्त्व आहे. म्हणूनच बोलींच्या संवर्धनासाठी त्या-त्या समूहाची, गटाची, समाजाची बोली जिवंत ठेवण्यासाठी ती बोलतण्यात, लिखाणात व ग्रामिक रूपात जाली तरच ती शाश्वत राहून प्रवाही होऊ शकते. यासाठी ही प्रत्येकाची जबाबदारी राहते की त्यांनी आपली, आपल्या समूहाची बोली जिवंत ठेवणे.

समारोप

शोधक्यात मराठीच्या बोलींचा अभ्यास करत असताना अभ्यास करताना बदलत्या पर्यावरणामध्ये बोलींचे बदलते रूप पहावयास मिळते. तिचे ख-या अर्थाने विकसित असणारे रूप नष्ट होऊन त्यावरील पर्यावरणातील अनेक घटकांचा परिणाम होऊन बोलींचा -ह्रास होत चाललेला दिसतो. बोलींच्या शाश्वत विकासासाठी अजून अनेक परिणे उपाययोजना विवेका त्यावरती अभ्यास होत असला तरीही मातल्याने पर्यावरण बदलाचा परिणाम हा जाणवतोच. असे झाले तरीही बोली या त्या-त्या भाषकांचा सामाजिक, सांस्कृतिक वारसा असतात. त्यामुळे महाराष्ट्राचा, मराठी माणसाचा, त्याच्या संस्कृतीचा परिचय करून घेण्याच एक साधन म्हणून मराठीच्या बोलींकडे पाहिले पाहिजे. बोली शाश्वत राहतील तरच आपला समाज व संस्कृती जिवंत राहतील.

निष्कर्ष

1. भाषा व बोली यातून क्षेत्रीय भूगोलाचा प्राकृतिक व्यास व्यक्त होत असतो. प्राकृतिक विवेका भौगोलिक विविधता ही भाषिक विविधतेलाही जन्म देत असते.
2. भाषा हे वाणझचे व्यक्तरूप असून, मानवी मुखाचाटे उच्चारली जाणारी संकेतप्रणाली आहे.
3. बोली प्रमाणभाषेशी जुळणारी नवी असली तरी उच्चारप्रक्रिया, व्याकरण व शब्दसंग्रहाच्या बाबतीत ती प्रमाणभाषेपेक्षा वेगळे स्थान निश्चित करते.
4. समाजातल्या प्रत्येक घटकाच्या वर्तनातील, बोलण्यातील बदलावरून भाषा ही समाजावर अवलंबून असली तरी ती व्यक्तीनिर्मित आहे.
5. भाषा ही सतत प्रवाही व बदल स्विकारणारी असल्याने तिच्या संदर्भात, शब्द भांडारात भर पडत जाते.
6. बोली ही सामाजिक, सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याचे काम करते.
7. बोली ही सहज, ओपवती असून प्रमाणभाषेबरोबरचा दर्जा दिला प्राप्त होऊ शकतो इतका तिचा परिघ व्यापक आहे. त्यामुळे तिचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची

1. कालेलकर ना.मो. भाषा : इतिहास आणि भूगोल, मीन प्रकाशन, मुंबई १९६४, प. आवृत्ती, पृ. ९१.
2. डॉ. काळेकल्याण, डॉ. सोमण अंजली (संपा.) 'आधुनिक भाषा विज्ञान' (संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, एप्रिल २००२, पृ. १९५.
3. ब-हाळपांडे वा.कृ. : 'नागपुरी बोली' इंदिरा प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, १९७२ पृ. १२.
4. कालेलकर ना.मो. तथैव, पृ. ५३
5. चिटणीस-भाडगुळकर विजया : 'बोली : कल्पना आणि वास्तव', आधुनिक भाषाविज्ञान, संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक, संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण पृ. १९७.
6. वाळोडे मधुकर, 'सोकशाहीचे भांडार' (वेणारामाची सर्तीसंवर), तरुण भारत, नागपूर, दिवाळी अंक १९८८.

7. कालेलकर ना.गो. त्रैव, पृ. ८०
8. कालेलकर ना.गो. त्रैव पृ. ८५, ८६
9. संपादक डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण - आधुनिक भाषाविज्ञान (संरचनावादी, सामन्य आणि सामाजिक) प्रतिमा प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती २ एप्रिल २००३ पृ. २००
10. उपरोक्त पृ. २४८
11. डॉ. अनिल गवळी, शिबिम संशोधन पत्रिका अंक चौदा व पंधरा एप्रिल ते सप्टेंबर २०१८.
12. प्राचार्य डॉ. बापूराव देसाई (गंपावन) - महाराष्ट्रातील समग्र बोलींचे लोकसाहित्यशास्त्रीय अध्ययन, अतथा प्रकाशन ठाणे (पूर्व), प्रथमावृत्ती, २२ जून २००६, पृ. ३३२, ३३३.

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

सम 2021-22 Daskindess

तिफण

वर्ष : १२ वे । अंक २ रा
जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर - २०२१

लोकफाणी वामनदास कुर्डीक
विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक-दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद-४३११०३.

मो. ९९०४००३९९८

THE PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

126 - 129	11	वामनदादा कर्डेक यांच्या गीतांतील सामाजिकता - डॉ. ललित भगवतदास बसुडे / - सुधाकर चौधरी	189 - 191
130 - 132	12	लोककवी वामनदादा कर्डेक : व्यक्ती आणि कार्य - डॉ. अशिता देवगिरीकर	192 - 194
133 - 137	13	लोककवी वामनदादा कर्डेक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. अशिता दोगरे	195 - 197
138 - 142	14	लोककवी वामनदादा कर्डेक यांच्या गीतांतील मानवीमूल्य व संविधानत्मक विचार - प्रा. डॉ. भद्र दशरथ खंडगळे	198 - 201
143 - 146	15	वामनदादा कर्डेक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा. ज्ञानेश कांबळे	202 - 204
147 - 152	16	कवी वामनदादा कर्डेक यांच्या कवितेतील 'माणूस' - प्रा. डॉ. डी.ग. दत्तात्रय महादेव	205 - 208
153 - 155	17	लोककवी वामनदादा कर्डेक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. अशिता दशरथ काळे	209 - 212
156 - 159	18	आंबेडकर चळवळीचे गायक वामनदादा कर्डेक यांचे समाज प्रबोधनातील योगदान - डॉ. सुरेश किशन भदरगे	213 - 217
160 - 162	19	वामनदादा कर्डेक यांचे ललित साहित्य - प्रा. केशवीनाथ राणे	218 - 221
163 - 168	20	वामनदादांच्या कवितेतील सामाजिकतेला आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान - प्रा. सारिका शिवाजीराव पासंगे	222 - 225
169 - 172	21	भद्रकवी वामनदादा कर्डेक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. डॉ. शैलजा श्रीधर शिंदे	226 - 229
173 - 175	22	वामनदादांच्या गझलेतील संग्रामशीलता - डॉ. प्रकाश राठोड	230 - 236
176 - 178	23	सामतेची क्रांतिगीते गाणारा लोककवी : वामनदादा कर्डेक - डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	237 - 243
179 - 182	24	वामनदादा कर्डेकांच्या गीतांतील सामाजिक पर्यावरण - प्रा. डॉ. कल्पना नारायण गावडे	244 - 247
183 - 188	25	शाहीर वामनदादा कर्डेक यांच्या गझलेचा आकृतिबंध - गजानन भुसरे	248 - 252

महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान

- प्रा.डॉ. शैलजा श्रीवास्तव

महाध्वक प्राध्यापक, मराठी वि

सहकारभूषण एस.के. पाटील महाविद्यालय, मुंबई

प्रकाशक - १९८९

समाजातील कोणतीही चळवळ ही समाजाच्या सर्व क्षेत्रावर बरा-वाईट व कमी-अधिक परिणाम करित आरते. कोणत्या क्षेत्रात त्यातून वगळता येत नाही. चळवळ आणि साहित्य निर्मिती यांचा परस्पर संबंध कोणत्या ना कोणत्या असातोच. दलित साहित्यिकांनी सर्वात प्रथम 'कविता' हा वाङ्मय प्रकार हताळला आणि नंतर इतर प्रकार. दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे होते डॉ. आंबेडकरांच्या मुक्ती लढ्यात जेव्हाचालत होते त्यांनी मुक्ती लढ्यातील म्हणून अस्पृश्यांना जागे करावे म्हणून 'कविता' हा वाङ्मय प्रकार मोठ्या प्रमाणात वापरण्यात आला. १९२० ते १९५० काळातील आंबेडकरी चळवळीला पाठिंब्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांला चळवळीला तळतले घेऊन आपआपल्या परीने कुशी सक्तीय कार्यकर्ता, कवी, लेखक बनून या चळवळीत स्वतःला जोडून दिले. 'कविता' या प्रभावी वाङ्मयप्रकारातून ही चळवळ गतीमान केली. त्यामध्ये वामनदादा कर्डक हे एक प्रकथन येणारे प्रभावी लेखक. लेखनाला १९४० ते १९४२ मध्ये सुरुवात झाली. १९५० मध्ये त्यांचा उत्कर्षाचा काळ उरला. वामनदादांना डॉ. आंबेडकरांच्या प्रत्यक्ष सानिध्य लाभले होते. त्यांच्या हयातीतही त्यांनी काव्यलेखन केले होते डॉ. आंबेडकरांच्या महानिर्वाणानंतर, ते झालेल्या चळवळीला आपल्या कवनामधून प्रबोधन केले व एकसंध समाजाची ताकद, त्याचे महत्त्व दलित समाजात सादर दिले. वामनदादांनी लिहिलेली कवने म्हणजे दलित चळवळीचा कळस उरतात. भीमरायापासून ते भीमराया पर्यंत आता प्रवास होता. त्यांचे प्रत्येक काव्य हे आंबेडकरी तत्त्वज्ञानांनी ओतपोत भरलेले होते

वामनदादा कर्डक जीवनवृत्तांत

आपल्या काव्यातून त्यांनी प्रबोधनाचा एतवार फुलविला.माणसं जोडणारे समतेचं गीत आयुष्यभर गात आंबेडकरी विचारांचा वादळवारा जातीधर्मांच्या भीती जमिनदोस्त करत परिवर्तन करणारा महाकवी वामनदादा कर्डक जन्म १५ ऑगस्ट १९२२ रोजी नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर तालुक्यातील देशबंदी या छोट्याशा गावात झाला. गीतकार कोणतोही वातावरण वामनदादांच्या घरी नव्हते, उस्त घरची परिस्थिती हताळीची होती. 'गावात मेलेल्या जनांना काढलेल्या कातडीला ढव्यांवर मडकून ते गावभर वाजवत फिरत असे.' उदरनिर्वाहासाठी हे कुटुंब मुंबईला आले वामनदादा तेश्रीममास्तर झाले. देहलवी मास्तरांनी त्यांना लिहायला व वाचायला शिकवले अशा रीतीने निरक्षर वामन लौकिकाबने साक्षर झाला. लहानपणी शाहीर कैरुबी घेंगडे यांचा सत्याग्रहाचा पोवाडा कानावर पडला. एका अस्सल शाहिराचे मूर अंतर्भूत निनादले ते काव्यमंचेच. याच स्वरांनी त्यांना गाण्याची बैठक दिली, आरोह दिला

वामनदादांच्या संपूर्ण आवुष्माला कलाटणी देणारा प्रसंग घडला तो ३ मे १९४३ साली. वामनदादा राणीच्या बापेस
 असताना कवी प्रदीप यांच्या 'आज हिमालय की ओटी से फिर हमने ललकारा है.' चा प्रसिद्ध गीतावर
 वामनदादांनी 'आज कितने दिनोंसे हमे अछूत कदके पुकारा है' हे विडंबनगीत तयार केलं आणि त्याच रात्री त्यांनी एका सभेत
 गाणी गायली. खूप टाळ्या मिळाल्या, कौतुक झालं आणि पाहता पाहता वामनदादा कवी-गीतकार झाले.' वामनदादांनी
 त्यांच्या प्रभासारखे निरागस प्रेम माणसावर, समाजावर आणि आपल्या देशावर केले. १९४० साली नागगावाच्या सभेमध्ये डॉ.
 अनंताजी आंबेडकरांचे दर्शन वामनदादांना झाले त्यानंतर बाबासाहेबांच्या अनेक सभामधून त्यांनी असंख्य गीते गायली

वामनदादा मुंबईत असताना गिरणी कामगार, मशिन ऑपरेटर, साईन बोर्ड पेंटर, टूली क्लर्क अशा प्रकारची कामे
 करीत असतानाही वॉटरगटून बायको निघून गेली तर छोटी मुलीचेही निघून गेले. यातच त्यांना टीवीचा आजार झाला. या
 भीषण आजारानुनही ते बाहेर पडले. त्यानंतर अनेक प्रसिद्ध चित्रपटाची गीतरचना त्यांनी केली पुण्याच्या प्रभात स्टुडीओमध्ये
 डॉ. बाबासाहेबांनी ते काही काळ राहिले. मात्र आंबेडकरांचे चळवळीसाठी त्यांनी प्रभात सोडले. या संदर्भात जगदीश खेबूडकर
 लिहितात, 'वामनदादा जार आणखी काही काळ प्रभातमध्ये स्थिरावले असते तर आमच्यासारखे आज गीतकार म्हणून
 पुण्याची मंडळी गीतकारांच्या नाममालिकेतच नसतो.' वामनदादांनी असंख्य गीतरचना केली व ती गायलीमुळा त्यांनी
 गीतकार गायी लिहिली याची भोजदाद भोटभोटे अभ्यासक अजून करत आहेत. त्यांच्या प्रत्येक गीतांमधून सामाजिक प्रश्नांची
 प्रामुख्याने धीमांसा करायचे, समाजहिताच्या मूलभूत प्रश्नांना बोलते करायचे इथल्या गरीबांचे रक्त शोषणाऱ्या भांडवलदारां
 मारत गिरकंद ते तुटून पडायचे त्यांच्या गीतांत ते म्हणतात'

'सांगा आम्हाला बिरला बाटा, टाटा कुठं हाय हो।

सांगा घनाचा साठा न आमचा वाटा कुठं होय हो।'

आंबेडकरांजलसे आणि वामनदादा

या काळात सत्यशोधकी बलशा बरोबर आंबेडकरांजलसे तयार झाले. अनेक शाहीर आंबेडकरां विचाराकडे चळते.
 डॉ. आंबेडकरांचे विचार तळागाळापर्यंत पोचविण्याचे काम केले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यकर्तृत्वाने प्रभात
 गाणीच्या तत्कालीन गीतकार, शाहीरांच्यामध्ये वामनदादा कडक आघाडीवरती होते. वामनदादा कडक यांनी आंबेडकरां
 यांच्याशी सतत दिशा देण्याचे काम गीतांच्या माध्यमातून केले त्यांनी आपली लेखणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे
 विचार सर्वसामान्य दलिततांपर्यंत पोचविण्यासाठी त्यांना जागे करण्यासाठी वापरली

वामनदादा कडक यांच्या कवितेमधील आंबेडकरां तत्त्वज्ञान

वामनदादा एक गीतात म्हणतात,

उदरली कोटी कुळे।

भीमा तुझ्या जन्मामुळे।

जखडबंघ पाषाणीस साखळदंड।

तटातट तुटले तू ठोकताच दंड

झाले गुलाम भोकळे

भीमा तुझ्या जन्मामुळे।'

या गीतात इथल्या व्यवस्थेने शूद्र, अतिशूद्रांना माणुसकीचे सर्व हक्क नाकारले गुलामीचे जीवन जरणे त्यांच्या गरीबी आले त्या
 सर्व गुलामांना मुक्त करण्याचे महत्त्वाचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले वामनदादांनी आपली सर्व गाणी आंबेडकरां
 यांच्याच गतीमान करण्यासाठी वापरली ते म्हणतात,

भीमवाणी पडली माझ्या कानी।

तीच वाणी ठरली माझी गाणी।

वामनदादांच्या गीतांचा दर्जा अतिशय उच्च कोटीचा आहे. त्यांच्या गीतांमध्ये भगवान महावीरांच्या आगमाची बुद्धाच्या
 वामनदादांची, कवीरांच्या दोह्याची, नानकांच्या गुरुवाणीची, फुलेंच्या अखंडांची आणि संतांच्या अभंगांची झलक प्रकटाने दिसून
 लोककवी वामनदादा कडक : व्यक्ती आणि वाङ्मय / 227

येते.

तन उबळे पण मन उबळवे,
सांगूनगेले कवीर
पायी त्यांच्या नमे नित शीर ।
शिकवण सारी तपागताची
आली कबिरी होऊन सांची
दशीच वाणी जोतिबांची
देई मनाला धीर
पायी त्यांच्या नमे नित शीर ।

असा त्यांच्या लेखणीचा झगमगाट आहे.

‘ज्याप्रमाणे धोर शास्त्र न्यूनने जगाला गतीविषयक नियमांची जाणीव दिली, आईन्स्टाईनने सापेक्षतासिद्धी सिद्धांत दिला, महावीरांनी अहिंसा-अपरिग्रहाचे सूत्र दिले, बुद्धाने जगाला दुःखमुक्तीचे तत्व दिले, फुलेंनी अखंडाची संरचना समाजाला संरचनात्मक चौकट दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देशातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वतंत्र न्याय मिळवून देण्याचा संविधान दिले. संतांनी भक्ती मार्गातून बोधात्मक पाठ दिले. आण्णाभाऊंनी विनीत घाव घेण्याचे सामर्थ्य दिले. रामदासांनी वामनदादांनी एका जीवाने दुसऱ्या जीवाशी कसे वागावे यासाठी वर्तनाची संहिता आपल्या गीत-संगीतातून दिली.

जीवने जाळायचा नसतो जीव, ज्ञीयाने मारायचा नसतो जीव ।
जीवाने तारायचा असतो जीव, प्रीतीने कुरवाळायचा असतो जीव ।
दिला तुला जीव, जीवाला लाव जीव, जगवूनी हा जीव, जगू दे जीव ।
दिला तुला जीव, जीवाला हाव जीव, दिला तुला जीव ॥’

केवळ ‘जीव’ या शब्दावर अख्ये गीत उभे करणारे वामनदादांनी दिलेले हे जीवनसूत्र कुठल्याही वैज्ञानिकाने प्रत्येक कायपिक्षा तसुभरसुद्धा कमी नाही.

दलितांच्या मधोल संघर्ष शक्तीच मरगळीस आली स्वतःच्या नजरेसमोर आपल्या आगाःजहीणीच एक दिवस इच्छत लुटली जाऊ लागली. जातीय वैमनस्यातून स्वतःच्या भावाचे मुडते पाडले जाऊ लागले. तरीही दलित आपल्या जीवनेत नाही यावेळी वामनदादा लिहितात,

मला चीड येत नाही हाच माझा गुन्हा ।
दोष देऊ कुणा सांगा दोष देऊ कुणा
आहे तेच गाव आणि तेच गावकरी
माझा भीम असताना कापायचे घरघर
गेला गेला भीमरावा आला नेभळटपणा
मीच माझ्या आजूची पाही विटंबना ।
माझ्या पोटच्या पोटीची लाव लोकात लुटते ।
डोळे पाहतात माझे काया कापत सुटते ।
माझा नेभळटपणा माझ्या लांबावतीने गुणा ॥’

दलित चळवळीची दिशा आणि दशा प्रकट करताना वामनदादा सांगून जातात दलित जनता म्हणजे एके पुराणे जीवने थंड झालेले आहे. याबाबत ते म्हणतात,

तुफानातले दिवे आम्ही, तुफानातले दिवे ।
तुफान वारा पाऊस धारा, मुळी न आम्हा शिवे ॥’

गोपनी ते आंबेडकरी चळवळीत एकत्रीत रहाण्याचा सल्ला समाजाला देतात. आजच्या नेत्यांना बाबासाहेबांच्या कार्याचा विसर पडला आहे. सत्तेच्या तुकड्यासाठी चळवळी सत्ताधाऱ्यांच्या दावणीला बांधल्या. वामनदादांना नेहमी वाटे सर्व दलित नागराची एकजूट व्हावी बाबासाहेबांनी आयुष्यभर हाडाची काई आणि रक्ताच पाणी करून हा समतेचा मज्जापुतविला तो मला कोण राखील ? यावर ते भाष्य करतात. ते दुःखाने लिहितात,

कोण राखील माझ्या भीमाचा मज्जा ।
वाळूनी चालला हा उभा बांधळा ।^{१२}

हा सदर्भात ते म्हणतात

वाट फुलूंची सोडून । आंबेडकरांना तोडून
चालताच इयाचं नाय । तुला चालताच इयाचं नाय ।

समाप्ती

थोडक्यात, वामनदादा कर्डक यांनी लिहिलेल्या कवितामधून आंबेडकरी तत्वज्ञान ओतपोत भरलेले आहे स्वातंत्र्य, एकता, जपूता न्याय वा तत्त्वांवरती आधारलेली समतावादो समाजरचना निर्मितीसाठी आपल्या काव्यांचा वापर केला डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीचे उर्वरित कार्य नंतरच्या फळीतील नेत्यांनी प्रामाणिकपणे करण्यासाठीचे अनेक गीते त्यांनी रचवून देवी आहेत. वामनदादांनी वर्तनाच्या माध्यमातून माणसाला पूर्वात्काकडे नेणाऱ्या अवस्थेलाच आपल्या गीत संगीतातून स्फुरणिल केले आहे.

सिध्द

१. माणसाच्या यश आणि अपयशाचे गमक हे त्यांच्या वर्तनात दडलेले असते असे वामनदादा म्हणतात.
२. 'माणसाचे वर्तन' हा वामनदादांच्या गीतांचा केंद्रबिंदू राहिला.
३. वामनदादांच्या गीतांचापरीध हा सदैव संतुलीत राहिला
४. वामनदादांच्या गीतांची खासियत म्हणजे त्यांच्या रचनेतील गीतांचा अवकाश होय त्यामुळे त्यांचे गीत नुसते वाचले तरी ते छंदवद्धता घाण करते. म्हणजेच ते संगीतमय होते.
५. वामनदादांची गीतरचना ही आंबेडकरी चळवळीची प्रेरणास्त्रोत्र आहे
६. वामनदादांच्या गीतातून आंबेडकरी तत्वज्ञान हे माणसाला जाण आणि धान याची जाणीव करून देते

संदर्भ सूची

१. डॉ. चदनशिवे सुनिल, 'साहित्यशोध आणि चर्चा', निर्मिती संवाद प्रा. लि., कोल्हापूर पृष्ठ २८, २०१६.
२. डॉ. मोहोड संजय, पुढारी (दीपरतंभ) दिवाळी विशेषांक, महाकवी, २०२१, पृष्ठ १३९.
३. किता, पृष्ठ १३९
४. किता, पृष्ठ १४०
५. किता, पृष्ठ १४१
६. कांबळे, राजेंद्र(शाहीर), संकल्प, वामनदादा कर्डकांची लोकप्रिय गाणी, नाग नालदा प्रकाशन, इस्लामपूर, २०१४
७. किता, पृष्ठ ७
८. उपरोक्त, मोहोड संजय (डॉ.), पृष्ठ १४०.
९. किता, पृष्ठ १४१.
१०. उपरोक्त कांबळे राजेंद्र, पृष्ठ ८३
११. किता, पृष्ठ २१.
१२. उपरोक्त चदनशिवे सुनिल (डॉ.), पृष्ठ ३०.

♦♦♦♦♦

लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि काव्य / 229

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

RNI MAHIMAR
36829-2010

2021-22 (8)
S.V. Kothawale

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Special Issue, Volume-III
Sustainable Development and Environmental Issues

October 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasahab Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College,
Kurundwad

Co-Editor:
Prof. R. S. Kadam

डा. य. म. चवण
अधीक्षक

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL

October 2021

Special Issue, Volume-III

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

Chief Editor

Dr. Nanasahab Suryawanshi

Pratik Prakashan, Pranav, Rakmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography

Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

Published by- Dr. Y. M. Chavan, I/C Principal, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

35	Impact of Covid-19 on Health (दौड़ के खिलाड़ियों पर स्वास्थ्य संबंधी एवं फिटनेस संबंधी कारकों पर कोविड-१९ लोकडाउन असर का अभ्यास) डॉ. शिल्पा एम. वाला	141-147
36	ग्रामीण और शहरी वॉन्टीबॉल खिलाड़ियों के तयनित शारीरिक फिटनेस तंत्र का तुलनात्मक अध्ययन डॉ. शिल्पा एम. वाला	148-153
37	मानसशास्त्र व शिक्षणशास्त्र यामघील परम्परानुबंधांचा शिक्षकाला होणाया उपयोग डॉ. के.एस.खैरनार	154-157
38	महान्या गांधीजींचे 'ग्राम नवनात्र': सध्याच्या मंदभांत न्याची प्रामंगिकना डॉ.सपकाळ रामेश्वर विक्रम	158-161
39	धरिंद्र मनुमदार यांचे शाश्वत ग्रामीण विकामांचे : प्रारंभ डॉ. सी. शब्दा विनोद कोठावळे	162-166
40	वदलत्या पर्यावरणामध्ये वॉन्टीचा शाश्वत विकाम व गज डॉ. शैलजा श्रीधर शिंदे	167-171
41	भारतातील पर्यावरण कळवडी डॉ. रामेश्वर एम. मोरे	172-176
42	पूड पॅकेजिंग करण्यासाठी सस्टेनेबल पॅकेजिंग Sustainable Packaging करणे ही काळाची गरज प्रा. संजित नितीनराव वंगळे	177-181
43	भारतीय संविधान सभेत महिला सदस्याची भूमिका प्रा. डॉ. लक्ष्मण एफ. शिराळे	182-187
44	पर्यावरण संवर्धनासाठी आवश्यक जाहिरातीचा लकासमक वापर प्रा. कुष्णा गणपत सवंत	188-191
45	जामखंड तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीच्या अभिज्ञेचीय प्रामुखाचा अभ्यास डॉ. भालचंद्र बी. ठावरे	192-194
46	महागाष्ट्रातील नागरिकरणाना विरलेपणात्मक अभ्यास प्रा. मच्छिंद्र लक्ष्मण मुळूक प्रा. दिलीप जनेरवर मुळूक प्रा. दादासाहेब मच्छिंद्र नाळड	195-200
47	पर्यावरण वाववाण्यासाठी जाहिरातीची भूमिका श्री. रामचंद्र नारायण घीरे प्रा. डॉ. शिषि अंबेकर	201-204
48	शाश्वत विकाम: उद्दिष्ट आणि धोरण डॉ.साईनाथ राघेशाम बनसोडे	205-207
49	बी. एड. विद्यार्थी शिक्षकांमधील निगभाव ममानेच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास डॉ. दत्ता बाघनारे	208-210
50	भारताच्या अंदाजपत्रकात आत्मनिर्भर भारत योजनेची भूमिकात्मक तरतूद आणि सद्यास्थिती - एक आर्थिक विद्वेषणात्मक अध्ययन डॉ. हितेश भाणिक दडमण	211-219

धीरेदर मजुमदार यांचे शाश्वत ग्रामीण विकासाचे : प्रारूप

डॉ. सी. शब्दा विनोद कोठावळे

राज्यशास्त्र, विभाग प्रमुख, महत्कार्यभूषण सम. के. पाटील महाविद्यालय, कुण्डवड, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर
Email: kothavuleshraddha@gmail.com

सारांश -

धीरेदर मजुमदार हे महात्मा गांधींचे अनुयायी तसेच सर्वोदय चळवळीतील जेष्ठ विचारवंत होते. ते कृतीशील विचारवंत असून त्यांनी आपल्या रचनात्मक कार्यातून गांधी विचारांचा विकास केला. चर्चित ममाज, भूदान, स्वराज, श्रामन निरपेक्ष ममाज, अहिंसा, अहिंसक क्रांती, लोकशाही, नई नाणीम, गावपातळीवरील सर्वांना शिक्षण स्वी पुरण समानता याबाबतचे त्यांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. ममाज हा सामाजिक आणि राजकीय हिंसाचार शोषणापासून मुक्त व्हावा असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी त्यांच्या लोकगंगा याचेतून गांधी विचारांचा जागर केला. आजच्या स्थितीत राष्ट्राच्या आणि खेळांच्या विकासासाठी त्यांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. राजकीय आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण हे स्वाधार आणि स्वातंत्र्यी वेष्ट्यासाठी आवश्यक आहे. आपण असे विमून येणे की, आजच्या काळात आणि विशेषतः ग्रामीण विकासासाठी आणि भारताच्या शाश्वत विकासासाठी धीरेदरांचे विचार महत्त्वाचे व आवश्यक आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात शाश्वत विकासासाठी धीरेदरांनी विकसित केलेले प्रारूप तसेच त्यांनी मांडलेल्या स्वराज्य, भूदान, खादीश्राम, लोकगंगा यांचा, यांच्या विचारावर प्रभाव टाकण्यात येत आहे.

प्रस्तावना -

संपूर्ण भारतात आणि जगामध्ये महात्मा गांधींचे अनुयायी आहेत. यामध्ये अनेक बुद्धीवादी आणि विचारवंत यांचा समावेश आहे. त्यांनी आपआपल्या पातळीवर महात्मा गांधींचे विचार विकसित केले. या अनुयायांना उत्तर गांधीवादी विचारवंत म्हणून ओळखणे जाणे. गांधी विचार परंपरेत दोन विचारधारा आहेत. त्यातील एक प्रवाह म्हणजे सर्वोदयी विचारधारा आणि दुसरी विचारधारा म्हणजे लोकशाही समाजवाद होय. आचार्य विनोबा भावे, आचार्य काकामाहेत्र कालेकर, धीरेदर मजुमदार हे सर्वोदय विचार धारिणीय विचारवंत तर दुसऱ्या वाजूला लोकशाही समाजवादी परंपरा विकसित करण्यामध्ये प्रामुख्याने आचार्य संकर दत्तात्रय जांबडेकर, आचार्य सम. के. भागवत, डॉ. राममनोहर मोहिया ड. होत. मधुसिध्दीत वा दोनही विचार परंपरेनी गांधी विचार पुढे नेण्याचे काम केले आहे. आचार्य विनोबा भावे हे महात्मा गांधींच्या विचारांचे काम केले आहे. आचार्य विनोबा भावे हे महात्मा गांधींचा अध्यात्मिक विचारही विकसित करण्याचे काम केले. महात्मा गांधींचे ज्ञानसिद्धि ज्ञान विचार पुढे नेण्याचे काम त्यांनी केले. यामध्ये सर्वोदय, स्वराज्य, लोकनिनी, भूदान, श्रामदान, काबलमुक्ती इ. धीरेदर मजुमदार हे सर्वोदयी चळवळीतील जेष्ठ विचारवंत महात्मा गांधी आणि विनोबा भावे यांच्या त्यांचेवर प्रभाव होता. धीरेदर मजुमदार यांनी धीरेदरा या नावाने ओळखणे जात होते. ते एक कृतीशील विचारवंत होते. रचनात्मक कार्यातून त्यांनी गांधीवादाचा विकास घडवून आणला. त्यांचा जन्म उत्तरप्रदेश मधील सोरखपूर या ठिकाणी आला. म्कोटिअ वरूनच्या शाळेतून त्यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण जाणे. त्यांनी बनारस हिंदू विद्यापीठात इतिहासशास्त्राच्या कोर्ससाठी प्रवेश घेतला. परंतु ते महात्मा गांधींच्या अमहत्कार चळवळीच्या प्रभावाखाली आले. म्हणून त्यांनी इतिहासशास्त्राचे शिक्षण सोडून देऊन 1921 ला अमहत्कार चळवळीत दाखल जाणे. त्यांनी जुन्या आणि नव्या पिढीमध्ये समतुल्य साधून गांधी विचार रुजविण्याचे काम केले. मध्य शोधनिबंधात ग्रामीण शाश्वत विकासासाठी विकसित केलेले प्रारूप, आणि स्वराज, भूदान, श्रामदान, खादीश्राम लोकगंगा यांचा या धीरेदरांच्या विचारावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधासाठी विशेषात्मक अभ्यास पध्दती व संशोधनशील माधुनांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच प्राथमिक साधने, आणि धीरेदरांच्यावरनी निवृत्तेल्या पुस्तिकांचा म्हणजेच दुव्यम साधनांचा यामध्ये उत्तर विचारवंताची मते, निरीक्षण, निष्कर्ष, पुस्तके लेख यांचा अभ्यास केला आहे.

स्वविकासासाठी स्वराज -

महात्मा गांधींची स्वराजाची कल्पना धीरेदरांनी विकसित केली. धीरेदरांच्या मते स्वराज्य म्हणजे स्वतःशी खरे असणे, स्वशिक्षण, स्वतंत्र, अहिंसा, स्त्री पुरण समता, शांतता आणि सामंजस्य असणारा समाज त्यांना अपेक्षित होता. त्यामध्ये सरकारची आणि लोकशाहीची मन्की नाही. ग्रामस्वराज्याचे विस्तारित रूप म्हणजे जागतिक स्वराज्य होय.

ग्रामस्वराज्यासाठीचा कार्यक्रम -

धीरेदर मजुमदार यांनी ग्रामस्वराज्यासाठी खालीलप्रमाणे कार्यक्रम सुचविला आहे.

1. ग्रामस्वराज्य - हा पहिला आणि महत्त्वाचा वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यक्रम म्हणजे ग्रामस्वराज्य ज्यामध्ये अखिल विकास, शांतता लोकशाही न्याय, समता या गोष्टी ग्रामस्वराज्याच्या अतिस्थाने आहेत. अत्यंत नामनासाठी

ग्रामस्वराज्य संकल्पनेपामुन आपण प्रेरणा घेतली पाहिजे. हे महत्वाचे काम ग्रामसभेच्या माध्यमातून आपणाने करता येईल. (मजूमदार धीरेंद्र 173:49)

2. गावघरचायत - लोकांना प्रेरित करण्यासाठी पंचायत ही खेड्यातील महत्त्वपूर्ण संस्था आहे. पंचमुखी पत्रमंडळ या पंचायत ही संकल्पना आधारीत आहे. अत्यंत उच्च प्रतीची नैतिकता समासदाकडे असते. ही पंचायत शेतकऱ्यांसाठी कपडे आणि अन्नधान्य उत्पादित करणे (1948:46) भूमीहित शेतकरी गरीब आणि विधवांचे, विवाहाच्या उत्पात्तासाठी कार्य करणे, ते मान्य करतील की पंचायत हीच आपली आई आहे.
3. जमीनीचे वाटप - ग्रामदानातून ग्रामसभेला मिळालेल्या जमिनीतून भूमीहिताना जमीन वाटप करणे पाहिजे. वाटपसंबंधीची कायदापणे, ग्रामसभेची तयार केली पाहिजेत. धीरेंद्राच्या मते हे काम तटामुक्त गावासाठी उपयुक्त दृष्ट्या आहे.
4. ग्रामकोष - प्रत्येक गावाला स्वविकामासाठी ग्रामकोष महत्त्वाचा आहे. ग्रामसभा, ग्रामकोषासाठी जबाबदार राहिल. आपण सर्वांनी ग्रामकोषासाठी लोकांना प्रेरित करणे पाहिजे. जनतेतून कमीत कमी एक हजार गोळा करून ग्रामकोष उभारता येईल. प्रत्येक जण आपापल्या कुवतीप्रमाणे यामध्ये सहभागी होईल. ग्रामकोष हा स्वविकामाचा एक विचार आहे. धीरेंद्राना निरीक्षणानुन असे आढळून आले की, विकसीत देशामध्ये अनेक प्रकारच्या समस्या आहेत. पण कोणत्याही देश दुसऱ्या देशाच्या मदतीवर अवलंबून रहायला लागला तर त्या देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल. म्हणून विकामासाठी स्वतःची आर्थिक उत्पात्ताची माध्यने शोधनी पाहिजेत. राष्ट्रांना विचार करता गाव हे संपूर्ण सरकारच्या मदतीवर अवलंबून रहाता कामा नये. ते म्हणतात पहिल्यांदा दान नंतर अनुदान पहिल्यांदा गावकऱ्यांनी सरकारला दान करणे तर सरकार गावाच्या विकामासाठी अनुदान देईल. अनुदान हे दान केलेल्या रकमेपेक्षा कमी असेल. या सर्व गोष्टी स्वविकाम आणि स्वायत्तवी स्वराज्यासाठी आवश्यक आहेत. (1973:49-50)
5. गादी ग्रामोद्योग - खेड्यांच्या स्वावलंबनासाठी ग्रामोद्योग, गृहउद्योग, लघुउद्योग हे उद्योग महत्त्वाचे आवश्यक आहेत. गावची अर्थव्यवस्था ही बाजाराच्या दबावावर अवलंबून रहायला नाही. बाजारातील बदला किंमतीमुळे भांडवलदारांचा फायदा होतो. आणि गरीब भूमीहीत अनहाय लोकांचे शोषण होते. त्याचाच "गादी रे" बसू मानतो तेव्हा ग्रामसभा ही मार्केट पामुन स्वतंत्र असली पाहिजे. गादी ग्रामोद्योग विकसीत करण्यामध्ये ग्रामसभेने पुढेकार घेतला पाहिजे. म्हणून धीरेंद्रा मुचविनात खेड्यातील शेतकऱ्यांनी कापून पिकवून, कापडाचे उत्पादन हे खेड्यातच निर्माण करणे पाहिजे (1973:53)
6. ग्राम-शांती मेला - तटामुक्त गाव होण्यासाठी ग्रामशांती मेला हे एक हत्यार आहे. ग्रामसभेमध्येच तट मोडविणे शक्य. पंचायती कडूनच शांतीमेला तयार केली जाईल. शांतीमेला या उद्देशासाठी अधिक मापा आहे. गावचा विकाम केव्हा शक्य होईल. केव्हा गावात कोणत्याही स्वरूपाचे वाद विवाद असणार नाहीत. धीरेंद्रा मान्य करतात शांती मेला ज्ञानीसाठी अधिक शक्तिशाली माध्यन आहे (1973:54)
7. भूमीमेला/धमदान मेला - धीरेंद्रा भूमीमेला स्थापन करू इच्छितात. ग्रामदानामध्ये जमीनदारांकडून जमिनी घेऊन भूमीहिताना त्यांचे वाटप करावे. यातून भूमीहिताना भूमी मिळेल. ती जमीन त्यांचे भांडवल असेल. ते उदरनिर्वाहाचे माध्यन असेल. धमदान मेला नवीन दान दिवल्या जमिनीसाठी काम करणे.
8. ग्राम-गुरुकुलाच्या माध्यमातून शिक्षण व्यवस्था - गावकऱ्यांना शिक्षण मिळाने पाहिजे या उद्देशाने गुरुकुलाच्या माध्यमातून शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी असे मुचविनात. या स्वराज्यातील शिक्षण व्यवस्था ही स्वायत्तवी असावी. शिक्षण आणि मजूर यामध्ये महत्त्वपूर्ण असावेत. कमवा आणि शिक्षा योजना गावघरिची गेली पाहिजे. मजुरांच्या प्रतिष्ठेसाठी शिक्षण उपयोगी पडेन. शिक्षक आणि विद्यार्थी गेज एक ताम आम्हीय पध्दतीने शेली करतील. महात्मा गांधींच्या नवी-नातिम सधील तत्वाप्रमाणे ग्राम गुरुकुल काय करेल (1973:59) ही व्यवस्था स्वविकेंद्रीत असेल.

अ) सबलीकरण आणि विवाहासाठी समान दर्जा -

या स्वराज्यामध्ये विवाहाचा दर्जा समान असेल. वानविवाहांना आपण बाबविने पाहिजे. विवाहांच्या शिक्षणाच्या अधिक चांगल्या सुविधा असतील. विविकानावरच राष्ट्रविकाम अवलंबून असतो. धीरेंद्राच्या मते आपण स्त्रीमुद्राणावादी चळवळ मुरु करू, स्त्री विवाह समाज जीवन नाटी आणि समाजजीवनाशिवाय राष्ट्रीय जीवन नाही. (2001:1:33) धीरेंद्रा स्त्री पुरुष समतेचा आग्रह धरतात आणि सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना करतात.

समाजमुद्राणासाठी विवाहा सर्वत्र ज्ञान्या पाहिजेत. समाजातील सर्व क्षेत्रात विवाहा बंध्यानी ज्ञान्या पाहिजेत. यामाठी महिला मुभिहित ज्ञान्या पाहिजेत. व त्यांना गृहोद्योग काढून दिने पाहिजेत.

ग्रामसभा -

ग्रामस्वराज केव्हा शक्य होईल तेव्हा ग्रामसभा कार्यक्षम, पारदर्शी कार्य जबाबदारीने कार्य करेल, धीरेधीरे ग्रामसभेला अधिक महत्व दिले आहे. ग्रामदानाचे काम पूर्ण झाले की ग्रामसभा त्याने एक प्रारूप तयार करेल. गाव स्वयंपूर्ण स्वावलंबी, ग्रामसभेने नवनवीन कल्पना अमलात आणल्या पाहिजेत. ग्रामसभेने मिष्टाने कर्तव्याचे पालन केले पाहिजे. केवळ अधिकारच बापगता कामा नये. धीरेधीरे ग्रामसभेत अधोरेखित करताना म्हटले आहे. तेथे अधिकारापेक्षा कर्तव्य महत्त्वाचे आहे. हिचे कर्तव्ये विश्वासापूर्वक आणि सहकार्य निर्माण करतील. ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभा यांच्यामध्ये मुसंबाद व सहकार्य तर ग्रामसभा ही सर्वोच्च होईल ते ग्रामसभेला जास्तीत जास्त अधिकार देऊन मनेचे विकेंद्रीकरण करतील.

ग्रामस्वराज्य ते जागतिक स्वराज -

महात्मा गांधींचा विचार विस्मारीत करीत अमतांना धीरेधा म्हणतात गाव ग्रामस्वराज्यातून संपूर्ण जग हे माझे स्वतःचे घर असेल. ग्रामस्वराज्यातून प्रत्येक गाव हे स्वतंत्र, मार्वाधीन, स्वावलंबी होईल. यातूनच ते जागतिक स्वराज्य होईल. (1979:31) व संपूर्ण जग शांततामय व आनंदी होईल.

भूदान -

महात्मा गांधी, विनोबा भावे व धीरेन्द्र मजूमदार यांनी सर्वाधिक महत्व हे भूदान चळवळीला दिले आहे. भारतात काही भागात जमीनदारी पध्दत मोठ्या प्रमाणात आहे. गावातील 10 टक्के लोकांते गावची 80 ते 90 टक्के जमीन आहे आणि 90 टक्के लोकांते कमीत कमी जमीन आहे. तिथे लोकसंख्या जास्त आहे तिथे जमीन नाही तेथे जास्तीत जास्त संपर्प असल्याचे पहावयास मिळते. विनोबा भावेंनी जी नवीन चळवळ चालू केली ती म्हणते भूदान चळवळ होय. या चळवळीमध्ये स्वच्छेने जमीनदारांनी आपल्या जमिनीतील काही भाग ग्रामसभेच्या माध्यमातून भूमीहित शेतकऱ्यांना देऊ केल्या. तेथे कोषावरुनी कोषावारी प्रकारचा दवाब नव्हता. मध्यप्रदेशमध्ये ही योजना खूप यशस्वी झाली. जमीनदारांनी हजारो एकर जमिनी भूमीहिताला दान केल्या व ग्रामसभेच्या माध्यमातून या जमिनीचे वाटप करण्यात आले. स्वराज्यासाठी "भूदान" विचारच धीरेंधानी विकसीत केला. धीरेंधांच्या मते जमीनदारामध्ये ही मन परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. भूदान हे अहिंसक क्रांतीसाठीचे परिवर्तन आहे. भांडवलशाही नष्ट करण्यासाठी आणि मजूर वर्गाच्या उत्थानासाठी भूमीदान पध्दत अत्यंत महत्त्वाची आहे. (1955:25)

भूदान ते ग्रामदान -

भूदानामध्ये जमीनदार 1/20 आपल्या जमिनीचा भाग देत होते हे सर्व ग्रामसभेच्या माध्यमातून होत होते. या यशस्वीतेनंतर पुढची पायरी म्हणजेच ग्रामदान होय. ग्रामदानामध्ये त्या त्या संवधीत गावातील लोक त्यांच्या जमिनीची मानकी ग्रामसभेला देत होते. संपूर्ण गावातील जमिनीदावतच्या प्रशासन ग्रामसभेचे नियोजन करित असे. उत्तरप्रदेश आणि बिहारमध्ये धीरेंधानी हा प्रयोग खूप यशस्वी केला. ग्रामदानातून संपुक्त जबाबदारीचे तत्व पुढे घेऊन लोकांसंघीत मतभेद कमी झाले धीरेंधा केवळ सक्रिय कार्यकर्तेच नव्हते तर त्यांचा स्वतःचाही एक विचार होता. सामाजिक आणि राजकीय वाङ्मने हे चळवळीमध्ये अस्पृशी मने व्यक्त करित होते व कसा पध्दतीने त्या गोष्टी अमलात आणता येतील याचा मातग्याने विचार करित होते. ते विनोबा भावेंचे निकटवर्तीय होते. भूदान आणि ग्रामदान चळवळीनंतर विनोबांनी त्यांना अध्यात्मिकतेचे धडे दिले. जेणेकरून गांधी विचार प्रत्यक्षात कसा आणावा यावर धीरेंधांचे लक्ष केंद्रित झाले.

दंडनिरपेक्ष समाज -

ग्रामस्वराज्यामध्ये समाज भयमुक्त असावा हे धीरेंधांना अपेक्षित होते. कमीत कमी दंडशक्ति अभावी. धीरेंधा म्हणतात राज्याच्या दैनंदिन जीवनामध्ये हस्तक्षेप न करता समाजवांधणीसाठी शांतता प्रस्थापनेसाठी दंडशक्ती अभावी. (1955:19)

शासनमुक्त समाज -

सुद्धा अर्थात स्वराज्य प्रस्थापनेसाठी गरज आहे ती शासनविरहीत समाजाची सरकार म्हणजेच लोकांचे नियंत्रण असावे. व्यवस्था ही जुना संबंधाला, गोष्टींना संरक्षण देणारी अभावी. म्हणजेच तेथे शासनमुक्त समाजाची प्रस्थापना होईल. लोक स्वशिक्षीला महत्त्व देतील. धीरेंधांच्या मते शासनमुक्त समाजामध्ये सामाजिक समूचन असेल. लोक स्वतःच प्रेरित होऊन स्वशिक्षित लावून घेतील. तेथे सामुदायिक भेटी होईल व त्यात सर्व मजूर म्हणून काम करतील. हा व्यवस्थेत सर्व निर्णय लोकांच्या सहभागातून आणि संमतीतून घेतले जातील. सहकार्याच्या आधारावर शासनमुक्त समाज हा स्वावलंबी होईल. (1955:41)

शासनाचे स्वरूप -

राज्याच्या काळात सर्व निर्णय हे केंद्र, राज्य पातळीवर घेवून मग खेळ्यातून त्याची अंमलबजावणी केली जाते. या प्रक्रियेत योग्य निर्णयावर चर्चा होत नाही. तेथे तळातील/स्थानिक पातळीवरील लोकांचे सहभाग किंवा त्यांचे मत विचारात घेतले जात नाही. धीरेंधांना वाटते की त्या टिकाणी सरकारचे स्वरूप बदलले पाहिजे. गावचा निर्णय हा

गावकऱ्यांनीच पेतला पाहिजे. शासनाचा आधार मावे असली पाहिजेत. ते सरकारच्या स्वरुपाबाबत म्हणतात, सरकारचे स्वरुप हे गावपंचायतीपासून अंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेपर्यंत सध्याच्या कुटुंबासारखे असले पाहिजे. ही व्यवस्था जगातील ज्येष्ठ वयपर्यंत आणि तळापर्यंत विकसीत झाली पाहिजे. (1955:40) भांडवलशाही आणि लोकशाही गजमाती या व्यवस्थेला भांडवलशाही आणि लोकशाही म्हणून धोका आहे असे धीरेंद्रा म्हणतात, दाखवून देतात. भांडवलशाहीतून लोकशाही आणि गावातील नेणे हे दलाल म्हणून काम करत लोकांचे शोषण करतील यातून चतुर्भूत राक्षस निर्माण होतील. यातून चतुर्भूत राक्षस निर्माण होतील. त्यातील म्हणजे भांडवलशाही, त्याला दोन नोंडे असतील. 2) लोकशाही 3) दलाल, 4) विचलित पेतलेले देशभक्त धीरेंद्रा म्हणतात, हे चार राक्षस म्हणजे ब्रिटीश होय. आणि ते भारतीयाने शोषण करतील. (पांडरीपांडे एम.एस. 2003:31)

जातीयतेला विरोध -

खेड्यातील जातीयतेला आणि जातीय राजकारणाला धीरेंद्रानी कटाक्षाने विरोध केला आहे. महात्मा गांधीच्या जगावामुळे त्यांनी जातीयनिर्मूलनासाठी सातत्याने कार्यक्रम आखले आहेत.

क्रांतीसंबंधी विचार -

धीरेंद्राच्या मते बदलामाठी आणि क्रांतीमाठी खरी शक्ती, ताकद ही मजुरांची आहे. यामाठी ते विशिष्ट शब्द उच्चारातात तो म्हणजे 'रिअप्रोचमेंट' (सौहार्दपूर्ण संबंध) क्रांती म्हणजे क्रिया/माद लक्षे. तर क्रांती ही मूल्यवहनासाठी, प्रतिमेसाठी, सौहार्दपूर्ण संबंधातील बदला संबंधी असली पाहिजे.

लोकसंगीत याचा -

समाज हा सामाजिक आणि राजकीय शोषणापासून आणि हिंसाचारापासून मुक्त असला पाहिजे. गांधी विचारावर आधारित समाजाची राजकीय आणि सामाजिक रचना असली पाहिजे. गांधी विचाराच्या प्रमारासाठी 1971 मध्ये त्यांना लोकसंगीत याचा मूक केली. सनत आठ वर्षे मानल्याने त्यांनी वेदनाहीतून प्रवास केला. आयुष्याच्या अखेरीस प्रत्यक्ष कृतीमध्ये त्यांनी गांधी विचार आणला. दुर्दैवाने या लोकसंगीत याविषया प्रकाममध्येच 1979 मध्ये चांगणमी येथे त्यांचा मृत्यू झाला.

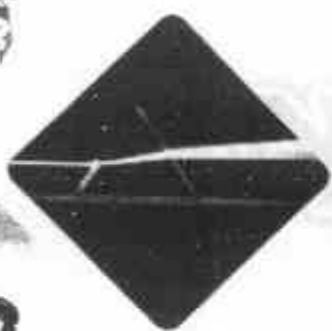
निष्कर्ष -

धीरेंद्राच्या निर्भीक्षणातून असे दिसते की, जर प्रत्येकाने गांधी विचार आत्मसात करत कृतीत आणला तर समाजाची सामाजिक आणि आर्थिक रचना, मरू नव्याने बदलेल, भूदान स्वराज्य, शासनमुक्त समाज, अहिंसा, अहिंसक क्रांती, लोकशाही नई तालीम, सर्व शिक्षा अभियान, खी युवा समन्वय आधारित न्यायाची प्रस्थापना या बाबतचे त्यांचे विचार दृष्टीकोन त्यांनी आपल्या विचारातून आणि कृतीतून मांडला. त्यांनी आयुष्यभर गांधीवादाचा वान्तववादी विचार शोधण्याचा आणि मांडण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या अहम कार्यक्रमातून समाजामध्ये विकसीत केला. महात्मा गांधींचे अनुयायी, त्यांचे प्रवर्तक म्हणून त्यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. पंचायत राज्याच्या माध्यमातून राजकीय मला विकेंद्रित झाली. ग्रामसभेला अधिकाधिक अधिकार मिळाले. महत्त्व वाढले, परंतु त्यामध्ये चोंग पध्दतीने काम होताना दिसत नाही. तटामुक्त गावामाठी कार्यक्रम आखले जाताना. परंतु तेथे धीमंत आणि सनाधीनांचेच वर्चस्व असते. जागतिकीकरण हे एक शोषणाचे नवीन इत्यार बनले आहे. महत्कारामध्ये मद्राचार हा शिष्टाचार झाला आहे. लोकशाही आणि राजकीय नेते नागरिकांवर मास्टर झाले आहेत. हिंसाचारांमध्ये कांड होऊन माप्रदायिकता वाढून भारतीय लोकशाहीला धोके निर्माण झाले आहेत. खेड्यातील ग्रामीण जीवन हे मासतशाहीच्या आणि भांडवलदारांच्या प्रभावाखाली आहे. मोनीमूल्याचा न्हास होत आहे. पाचदळी तुडविणी जात आहेत. या सर्व परिस्थितीत धीरेंद्रांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. आजच्या स्थितीत खेडी, शहरे, राष्ट्र चांग्यात जाधन विकामामाठी स्वराज्य आवश्यक आहे. अधिकाधिक समस्यांच्या निराकरणामाठी आणि उपाययोजनांसाठी धीरेंद्रांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. 73 आणि 74 व्या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज्याच्या माध्यमातून भारत सरकारने मला विकेंद्रित केली आहे. ग्रामसभा शक्तीशाली बनत आहेत. आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात सत्तेचे विकेंद्रिकरण जाणवते आहे. आणि हे खेडी स्वयंपूर्ण आणि निर्भय होण्यासाठी आवश्यक लक्षणे आहेत. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी पंचायत राज्य व्यवस्था कार्यरत आहे. गावपातळीवरचे नेतृत्व हे संसदीय शाख्याचे बनत आहे. आपणाम असे म्हणता घेईन की ग्रामीण विकामामाठी आणि भारताच्या शाश्वत विकामामाठी धीरेंद्रांचे विचार अधिक महत्त्वपूर्ण आणि आवश्यक आहेत. आजच्या काळात ते गरजेचे आहेत.

संदर्भ -

1. भट्ट कृष्णदत्त (2007) धीरेंद्र मजुमदार चरित्र, आत्मचरित्र व विचार (मराठी) अनुवाद - कदम सुरेश, कोल्हापूर शिंदे वना.

2. भावे विनोबा (1956), भुदानसंग Vol I to IX वाराणसी : सर्वमेवा संघ
3. भावे विनोबा (1957), ग्रामदान वाराणसी: सर्व मेवा संघ
4. चौमाळकर अशोक, (2003) महागाष्टांगीन गांधीवादाचा विकास आणि अन्वयार्थ (मराठी) कोल्हापूर, शिवाजी विद्यापीठ
5. चौमाळकर अशोक, (2008) द्विदम्बराज्य आणि आत्मबलाची प्रामी (मराठी) कोल्हापूर, गांधी अभ्यास केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ
6. गांधी एम. के. (1995) ग्रामस्वराज्य, गांधी विचारदर्शन खंड 8, पुणे, महागुरु गांधी स्मारक लिथी.
7. गांधी एम.के. (2006) द्विदम्बराज्य (मराठी) अहमदाबाद नवजीवन ट्रस्ट
8. मजुमदार धीरेन्द्र (1950) आजादी का खतरा, वर्धा, आश्रित भारतीय चरखा संघ
9. मजुमदार धीरेन्द्र (1948) जमाने की मांग : वर्धा, आश्रित भारतीय चरखा संघ
10. मजुमदार धीरेन्द्र (1950) बापू की खादी, वर्धा आश्रित भारतीय चरखा संघ
11. मजुमदार धीरेन्द्र (1954) भूमीदान वन-युग की महान चुनौती, वनारम उत्तरप्रदेश भुदान समिती
12. मजुमदार धीरेन्द्र (1954) शासन विरोध सयात्रा: वर्धा, आश्रित भारतीय चरखा संघ
13. मजुमदार धीरेन्द्र (1955) ग्रामराज्य वाराणसी, सर्व मेवा संघ राजघाट
14. मजुमदार धीरेन्द्र (2001) समग्र ग्राममेवा की ओर, 5 वे प्रकाशन, सर्वमेवासंघ राजघाट
15. मजुमदार धीरेन्द्र (1968) नवयुग की मांग वाराणसी सर्व मेवा संघ राजघाट.
16. मजुमदार धीरेन्द्र (1973) लोकसंगी की तट मे, वाराणसी सर्व संघ राजघाट
17. मजुमदार धीरेन्द्र (2003) लोकसंगी वाचा (मराठी) कोल्हापूर गांधी अभ्यास केंद्र शिवाजी विद्यापीठ
18. मजुमदार धीरेन्द्र (1948) स्वराज्य की समस्येसंग, काशी वनारम सर्वोदय साहित्य संघ
19. पांडरीपांडे एस एस (2003) धीरेन्द्र मजुमदार, जीवन व कार्य (मराठी) कोल्हापूर, गांधी अभ्यास केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ

Navjyot

नवज्योत्

INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhusan S.K.Patil
College, Kurundwad.

navjyot.net

E-mail: ditornavjyot@gmail.com

2021-22
S.V. Kothawale

ISSN 2277-8063 (Print)

March-2022

Vol. XI/ Issue. I / 2022

Impact Factor -7.958

Navjyot

नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences,
Languages, Commerce & Management

(A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

TOGETHER WE REACH THE GOAL

Chief Editor

Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Head, Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor

Dr. Ravindra D. Sarode
Dept of Library and Information
Science, Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

- Published by-

HOUSA Publication

21	राज्यशास्त्र	भारतीय राजकारणावरील समाज माध्यमांचा प्रभाव Impact of Social media on Indian politics	डॉ. अरुण विनोद कोडावळे	77-80
22	राज्यशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुरोगामी विचारांचे आधारस्तंभ	श्री. अनिल पोपट लोखंडे	81-86
23	राज्यशास्त्र	छत्रपती शाहू महाराजांचे भटक्या विमुक्त समाजविषयक कार्य	प्रा. श्रीमती संध्या जयसिंग माने	87-89
24	राज्यशास्त्र	शाहू महाराज आणि आरक्षण घोरण	दीलत भुजंगा साळवे	90-91
25	राज्यशास्त्र	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि माणपात्र परिषद	प्रा. राजरतन जाधव	92-94
26	राज्यशास्त्र	रशिया - युक्रेन संघर्षाचे जागतिक परिणाम आणि भारताची भूमिका	श्री. प्रशांत सोमनाथ प्रवाळे	95-100
27	राज्यशास्त्र	छत्रपती शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	प्रा. मनीषा शिवाजी चव्हाण	101-104
28	Political Science	Political Impact of COVID 19 Lockdown	Mr. Yashwant Bhaishailendra Mane	105-110
29	राज्यशास्त्र	डॉ. राजर्षी शाहू महाराज आणि सत्यशोधक चळवळ: एक अभ्यास	डॉ. धीमाशंकर मधुसूदन डहाळके	111-114
30	राज्यशास्त्र	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. विलास सदाफल	115-117
31	राज्यशास्त्र	कोविड-19 आणि भारतीय लोकशाहीतील संघराज्यवाद	प्रा. डॉ. निलकंठ कामण्णा लोखंडे	118-121
32	राज्यशास्त्र	सामाजिक सलोख्यासाठी स्वापलेला सामाजिक समरसता मंत्र	प्रा. दादासाहेब दामोदर हाके	122-124
33	राज्यशास्त्र	डॉ. शाहू महाराज यांचे शैली, शिक्षण आणि औद्योगिकरण या क्षेत्रातील योगदान	प्रा. डॉ. केशव हेल	125-126
34	राज्यशास्त्र	भारतीय संघराज्याचे बदलते स्वरूप	प्रा. सी. छाया भारत सकटे	127-132
35	राज्यशास्त्र	वेदोक्त आणि लोकमान्य टिळक	डॉ. ए. बी. जाधव	133-135
36	राज्यशास्त्र	भारतातील शेतकरी आंदोलनाची दिशा	प्रा. डॉ. आर. डी. सांडणीकर	136-141
37	राज्यशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. विनोद सहदेव वानखडे	142-145
38	राज्यशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार.	प्रा. डॉ. एस. के. खडसे, प्रा. डी. सुनिता बोर्डे खडसे	146-149
39	राज्यशास्त्र	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैली व शैक्षणिक विषयक विचार	प्रा. एम. एम. सूर्यवंशी	150-154
40	Political Science	Contribution of Chhatrapati Shahu Maharaj In Field of Education in The Modern Times.	Mr. Gundale Dattatrya Pandurang	155-158
41	राज्यशास्त्र	कोविड-19 आणि भारतामधील राजकारण	प्रा. डॉ. शिवाजी पाटील	159-161
42	राज्यशास्त्र	"राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे कुर्बी, शिक्षण आणि उद्योगांमधील योगदान"	श्री. शरद वि. पाटील, प्रा. डॉ. अण्णासाहेब हर्दारे	162-168
43	राज्यशास्त्र	पंचायत राज व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास (गडचिरोली जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भित)	प्रा. डॉ. गणेश बी. खुर्णे	169-173

भारतीय राजकारणावरील समाजमाध्यमांचा प्रभाव

Impact of Social media on Indian politics

डॉ. श्रद्धा विनोद कोठावळे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, सहकारभूषण एस.के.पाटील कॉलेज,
कुरुंदवाड, ता. शिरोळ जि. कोल्हापूर, ई-मेल- kothavaleshraddha@gmail.com

सारांश-

भारतात १९९०च्या दशकातइंटरनेटची वाढ झाली जागतिक पातळीवर संपर्क साधण्याचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून लोकांनी स्वीकारले. जनतेला अधिकाधिक माहिती, विविध संधी सभेचे माध्यम, व्यक्तिमध्ये क्षमता निर्माण करण्याचे काम समाज माध्यमांनी केले. समाज माध्यम हे एक तथ्य आहे.नागरि समाजासाठी, संपूर्ण जगातील अभिनेता, नागरिक कार्यकर्ता बिगर शासकीय संघटना, संसूचनांची तंत्र प्रक्रिया करणारी तंत्रप्रणाली आणि सरकार ही यामध्ये मोठ्या प्रमाणात सहभागी आहे. समाज माध्यमांची क्रांती ही खरोखरीच भारतीयांसाठी प्रेरणादायी आहे. फेसबुक, ट्विटर, Utube, Instagram, Whatsapp, या साधनांचा प्रभाव भारताच्या राजकारणावर मोठ्या प्रमाणावर पडत चाललेला आहे. भारतातील राजकीय पक्षांनी अतिशय गंभीरपणे ते मान्य केले आहे यात शंका नाही. लोकसभा निवडणुका (अमेरिका) यांच्या निवडणुकीत हे याचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला गेला. समाज माध्यमे आणि तरुणाई लाटेचा परिणाम भारतीय राजकारणावर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतो. लोकशाहीचा हा धोका आहे. त्यामुळे सरकारचे समाज माध्यमावर नियंत्रण असणे गरजेचे आहे. समाजमाध्यमांनी पारदर्शकता ठेवून राजकारणाला दिशा देण्याचे काम केले पाहिजे.

समाज माध्यमांचा प्रभाव वाढण्याची कारणे-

डिजिटल भारत हा एक मार्ग आहे. जो राजकीय पक्ष आणि मतदार यांना जोडणाऱ्या पुलाचे काम करतो. आजच्या परिस्थितीत पारंपारिक माध्यमे एका बाजूला तर दुसऱ्या बाजूला आधुनिक विकसित तंत्रज्ञानी दूरसंचार क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली आहे. संपूर्ण जग यामुळे जवळ आले आहे. संपूर्ण जग यामुळे जवळ आले आहे. सर्वात जवळचे संपर्क साधण्याचे साधने म्हणून याकडे पाहिले जाते. यामध्ये समाजातील ग्राहक कंपनीज, कार्यकर्ता राजकीय पक्ष नागरीसमाज अशा अनेक घटकांनी हे क्षेत्र व्यापलेले आहे.

२०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत आणि २०१९ च्या निवडणुकीत १.२ Billionसमाज माध्यमे प्रभावी होती. यात छपाई माध्यमे, रेडीओ, टी.व्ही, फेसबुक, ट्विटर, Whatsapp, गुगल, Mail, युट्यूब या साधनांचा समावेश होतो.

समाजमाध्यम- हा एक तरुणाई पर्यंत पोहचण्याचा मार्ग आहे. ट्विटरने भारतीय राजकारणात महत्वाची मोठी भूमिका पार पाडली आहे. दिवसेंदिवस यामध्ये वृद्धी होत असून ही माध्यमे प्रभावी होताना दिसताहेत.

कमीत कमी वेळेत सर्वांच्या आधी लोकांपर्यंत पोहचण्यासाठी ही माध्यमे उपयुक्त ठरत आहेत.

जास्तीत जास्त लोकांमध्ये माहितीचा फैलाव करण्याचा सोपा मार्ग-

Whatsapp, Email, Massage यांच्या द्वारे राजकीय पक्षांना आणि नागरि समाजालाही माहिती पोहचविणे सोपे झाले आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, कोणत्याही

स्वरूपाची अद्वितीय ज्ञान माहितीत तथ्य नसेल अशी ही माहिती जनतेपर्यंत या माध्यमाद्वारे पोहोचविली जाते.

द्विपक्षीय संवाद साधनाचे माध्यम:-

जनतेपर्यंत पोहोचत असताना दोन्ही बाजूनी व्यस्त होण्यासाठी संघार यंत्रणेचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो.

दळण वळणाच्या या साधनांमुळे सर्व प्रकारची उपयुक्त माहिती दुसऱ्यापर्यंत पोहोचते व प्रभावीपणे आपले मत व्यक्त करता येते.

पारदर्शकता वाढविणे:-

एकूण कामकाजात विश्वासाहता निर्माण होण्यासाठी व्यवहार हे पारदर्शक असले पाहिजे. राजकीय पक्ष या माध्यमातून जनतेपर्यंत पोहोचतो. प्रचार प्रसार करून आपली भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न करतो काही वेळा आभासी जाहिराती सुद्धा खऱ्या आहेत. असे माध्यमातून दर्शविले जाते.

उपेक्षितांचा आवाज:-

समाजातील तळागाळातील लोकांच्या पर्यंत हे माध्यम पोहोचवले आहे. Online Education च्या माध्यमातून आज विद्यार्थ्यांपेक्षा Smart Phone कधी पोहोचत हे कळले नाही. त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेला या नव्या तंत्राची हुरळ पडून गरज म्हणून हे तंत्रज्ञान स्वीकारून त्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात या जनतेकडून केला जातोय. व यांचा वापर राजकीय पक्ष मोठ्या प्रमाणात करून घेताना दिसतोय आम्ही तुमचेच आहेत तुमच्याच हिताचे निर्णय घेत आहेत असा आभास निर्माण करून गोरगरीब जनतेपर्यंत पोहोचण्याचे काम केले जाते.

कमी खर्चिक:-

आज बाजारामध्ये अनेक कंपन्या कार्यरत आहेत. या कंपन्या Offers देतात. त्यामुळे सर्वसामान्यांना ते परवडते. संपूर्ण जगाची माहिती एका Website वर क्लिक करून मिळते त्यासाठी फारसे पैसे मोजावे लागत नाही. जाहिरात बोर्ड होर्डिंग, बॅनर्स यांवर राजकीय पक्षांना खर्च कमी येतो म्हणून आकर्षक भपकेबाज आश्वासनांची खेरात केली जाते. कमी वेळेत आणि कमी खर्चाची आणि सोयीची परवडणारी ही माध्यमे असल्याने राजकीय पक्ष विविध संघटना त्यांचा अतिरेक वापर करताना दिसतात.

या व यासारख्या अनेक कारणांनी राजकारणावर समाजमाध्यमांचा प्रभाव वाढताना दिसतोय.

समाजमाध्यमे- भारताचे बदलते राजकारण

समाजमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे भारताचे राजकारण आपणास वाढताना दिसते आहे. सामान्यतः याची कारणे खालीलप्रमाणे.

मतदारांची प्रत्यक्ष संपर्क:-

रा. पक्ष मतदारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी पूर्वी इतका वेळ आता घेताना दिसत नाहीत. एक मेसेज, व्हिडीओ, ब्लॉग, Writing, ट्विटर, Facebook Page Etc, याद्वारे आपण जाहीरनामा पोहोचवण्याचे कार्य करतात व जनतेची मते अजमावतात कमी वेळेत मतदारांपर्यंत ती पोहोचतात. प्रत्येकाला आपला नेत्रा जवळचा वाटू लागतो. त्यामुळे नेते कार्यकर्ते राजकीय पक्ष यांचेकडून याचा सर्रास वापर होऊन राजकारण बदलू पाहत आहे.

जाहीरातबाजी:-

वारे

पर

पणे

जे

राचा

ने

ine

ही

रून

ह्या

मसा

मुळे

ळते

खर्च

तमी

राचा

पाना

गहे.

एक

पामा

गत.

राचा

net

टीव्ही, यु ट्यूब, Facebook, वर्तमानपत्रे या माध्यमातून जाहिरातबाजी मोठ्या प्रमाणात होती, भडक, आकर्षक, पोकळ लखलखीत चमचमीत जाहिरातीच्या माध्यमातून लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत राजकीय पक्ष पोहचत असतात. प्रत्येक वाहिनीवर तेच ते दाखवून जनतेच्या मनामार्फत भिडण्याचा प्रयत्न केला जातोय जाहिरातीच्या माध्यमातून सरकारला मुबलक पैसा प्राप्त होतोय. परंतु समाजमतावर जाहिरातीचा काय परिणाम होतोय हे पाहिले जात नाही.

तरुणाईवर अधिक परिणाम:-

भारतातील तरुण पिढीवर या माध्यमांचा आर्थिक परिणाम होताना दिसतोय. प्रत्येकाच्या हातात आज स्मार्ट फोन दिसत आहे. Multi Media चा वापर युवा वर्गाकडून जास्त होताना दिसतो.

इमेज कमी करणे / वाढविणे:-

राजकारणात एखाद्याची इमेज कमी करण्यासाठी तर एखाद्याला मोठे करण्यासाठी माध्यमांचा वापर होऊन एखाद्या सर्जनशील नाणासाठी सुद्धा महती कमी करण्याचा प्रयत्न सत्तारूढ आणि विरोधी पक्षाकडून होताना दिसतोय. तेच तेच कोरी वारंवार दाखविले जातात.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी माध्यमांचा वापर:-

पुढारी नेतेमंडळी कार्यकर्ते राजकीय पक्ष पदाधिकारी सर्वजन या माध्यमांद्वारे आपले मत आपले विचार इतरांपर्यंत पोहचत असतात. त्यामुळे सतत विश्लेषण चर्चा मुलाखत संवाद याद्वारे जनतेसमोर राहण्याचा प्रयत्न पक्ष करीत असतात.

प्रचार करणे:-

माध्यमांचा साधनांचा मुबलक वापर करून रा पक्ष आपला प्रचार प्रसार करत असतात सांखिक प्रचाराचे ते एक साधन आहे. त्यामुळे भारतात प्रचारासाठी याचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतोय.

बातमी बनविण्यासाठी माध्यमांचा वापर शिंपी जशी पाहिजे तसा तुकड्यांचा वापर करून कपडे बनवतो तसे आपणास हवी तशी बातमी तयार करून पाहिजे तेवढा वेळ प्रसारित करण्याची जबाबदारी सत्तारूढ पक्ष घेते आणि विरोधकांचे नामोहरम करतो.

फंड जमविले:

पैसा उभा करण्यासाठी भांडवल गोळा करण्यासाठी माध्यमांचा वापर केला जातो. शेअर्स खरेदी विक्री करणे, बजेट दाखविणे, आणि भांडवल गुंतवणूक वाढविणे.

प्रतिसाद:

जनतेचा सहभाग पाठिंबा, जनमत कल चाचणी यासाठी माध्यमांचा वापर केला जातो. काही वेळेला चुकीची आकडेवारी सांगून करून दाखवून प्रतिसाद दाखविला जातो. त्यामुळे राजकारणाचे बदलते स्वरूप दिसून येते.

लोकमताचा वजन, लोकमत बनविले जाते पण खरा घेहरा जनतेसमोर जेव्हा येतो तेव्हा बदलासाठी लोकमताचा दबाव वाढत जातो आणि परिवर्तन घडून येते.

निष्कर्ष:

अशा रीतीने भारताच्या राजकारणाचे स्वरूप बदलण्यासाठी माध्यमे कारणीभूत ठरत आहेत. 2014 आणि 2019 च्या निवडणुकीत हे आपणास पहावयास मिळते कमीत कमी वेळेत सर्वांच्या आधी जनतेपर्यंत पोहचण्याचा हा मार्ग आहे. सुप्त अलंकार आणि धोरणात्मक उपद्रवी राजकारणातील महत्वाचे माध्यम, संकुचित राजकारणाला जे हवे आहे ते माध्यम देते. त्यामुळे

माध्यमांचे महत्व वाढत आहे या माध्यमांच्या तोट्याचा विचार केला तर असे दिसते की नियंत्रणअभावी हे माध्यम कोणाचेच नाही त्यामुळे या माध्यमांची विश्वासहता अडगळीत पडलेली आहे.

माणसांमध्ये काहीशी आपुलकी हे माध्यम वाढवत आहे पण त्यात आभासीपणा जास्त आहे.

व्यक्त होण्याचे माध्यम नव्हते तेव्हा माणसे संयमी होती पण आता व्यक्त होण्याची सोय झाल्याने माणसे उतावळी झाली आहेत.

माध्यमे ही दुसरी हत्यारे आहेत. विधायक आणि विधातक अशा दोन्ही कार्यासाठी राजकारणात वापर केला जातोय.

माध्यमे गतिशील असल्याने त्याची परिणामकारकता तितकीच गतिशील आहे. ज्या गतीने एखाद्याला उंचीवर पोहचवते तितक्याच गतीने त्याला खाली ही फेकले जाते. त्यामुळे ते फायद्याचे तोट्याचेही होऊ शकते. ९५% लोक आज जेवण नको पण Net द्या म्हणतील अशी स्थिती निर्माण झाल्याने कंपन्यांमध्ये स्पर्धा घडाओढ वाढल्याचे दिसते. कोविडचा परिणाम माध्यम क्षेत्रावर जास्त झाल आहे. लॉकडाऊनच्या काळात डिजिटल माध्यमे हेच जगासोबत संपर्क साधण्याचे एकमेव जलद माध्यम ठरेल म्हणून गूगल मीट, झूम यांचा वापर वाढला. दूरसंचार क्षेत्रात प्रचंड वेगाने क्रांती घडल्याने त्याचा परिणाम राजकारणावर अधिक होताना दिसत आहे.

Social Media आजच्या काळातील राजकारणाचा गाभा बनला आहे. लोकशाहीला हा धोका ही आहे. म्हणून या मिडियावर नियंत्रण असणेही गरजेचे आहे. आजच्या राजकारणावर इतिहासाचे ओझे नाही पण वर्तमानाचे मोठे टडपण आहे. याची जाणीव समाजातील सर्वच घटकांनी ठेवून योग्य ठिकाणी योग्य वेळी आणि योग्य कारणासाठीच त्याचा वापर करून राजकारण निकोप निस्वार्थी करून लोकशाही अधिक सुदृढ बनवून राष्ट्रीय एकात्मतेला हातभार लावता येईल.

संदर्भ -

- 1) www.bbvaopenmind.com
- 2) <http://en.m.wikipedia.org/wiki>
- 3) https://legoldesire.com/role_of_soci
- 4) <https://www.gsmt.as.in>
- 5) राजकीय वर्चस्वाच माध्यम सोशल मिडिया (प्रकाश पवार) द. सकाळ
- 6) प्रबोधन प्रकाशन ज्योती
- 7) योजना -ऑक्टोबर 2021
प्रसार माध्यमे आणि भविष्यातील तंत्रज्ञान -हरिष शेख, पान नं. 62
- 8) योजना -जानेवारी 2022
प्रसार माध्यमांचा कायापालट स्वराज्य ते सुराज्य - प्रा.संजय द्वािवेदी, पान नं. 65
- 9) डिजिटल प्रशासन काळाची गरज - संजय पाटील - पान नं.57, योजना 2022
- 10) लोकसत्ता, सकाळ लेख,

I/C PRINCIPAL
Sanakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

IMPACT FACTOR - 7.958 by SJIF

RNI MAHIMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Volume 12, Issue 10, October 2021

ISSN: 2229-4929 (Print) | ISSN: 2229-4937 (Online)

October 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College,
Kurundwad

Co-Editor:
Prof. R. S. Kadam

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodex Road, Ahmatpur, Dist- Latur 413515 (MS)

43	Green Libraries For Sustainable Development Mrs. Patil Sunanda Vikas	176-178
44	Resources for Sustainable Industrial Development: A Case Study Dr. Ram N.Naik Dr.Mansingh S. Dabade	179-181
45	Spatial Analysis of Government Health Care Services in the State of Maharashtra, India" Dr. Sanjay Dagu Pagar	182-189
46	M. K. Gandhi's Hind Swaraj and Indian Parliament Dr. Shivaji S. Patil	190-192
47	An Overview of Cyber feminism Nadaf Saidasab Muktumsab, Dr. Sonia .P.Rajput	193-194
48	Crop Insurance Scheme as a Risk Mitigation tool in Agriculture: An Analysis of Performance of Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana in North Karnataka. Miss. Shanta Mathapati, Prof. Nayanatara S. Nayak	195-198
49	Transhumance Practice among the Gujjars and Bakarwals: A Case Study of Jammu and Kashmir Dr. Mohd. Tufail, Raj Kumar	199-200
50	A Role Of Gender Equality And Mass Media In Sustainable Development Prof. Vijay Devidas Wakode	201-203
51	Geographical Study Of Agri- Tourism Centres In The Shirur Tahsil Of Pune District Maharashtra Dr. Amit E. Sonawane	204-206
52	Cultural features of Gujjar and Bakarwal tribes of Rajouri and Poonch Districts (J&K) Muzafar Iqbal, Dr L.C. Verma	207-208
53	Analytical study of the Legislative Framework for Prevention of the Water Pollution in India with Special Reference to the 'Water (Prevention and Control of Pollution) Act 1974' Dr. Umesh S. Aswar	209-211
54	Analyzing the Relationship and Impact of Tourism on Environment: A Study of Kashmir Valley Dr. Shahnawaz Ahmad Dar	212-216
55	Covid-19 Impact On Indian Agriculture Sector Dr. Ruby Sinha	217-220
56	Violence against women threat to Sustainable Gender Development in India Salini R, Dr. PK Muthukumar	221-223
57	Geographical Analysis of Deforestation in Akola District of Maharashtra State Dr. Anita J. Chavan	224-226
58	The Challenges of Insurance Industry in India Dr. Sharath A M	227-229
59	Philosophy behind the educational System of Gurukuls Prof. H.D.Sawant	230-231
60	Sustainable development and environmental legal issues Dr Pooja Gupta, Dr Anjali Chauhan	232-235
61	Momentousness Of Minor Characters in The Plays of Kalidasa and Shakespeare: A Selective Study Dr. Sumita Mandal	236-240
62	A Study Of Availability And Usage Of Information And Educational Technology Resources In Teacher Education Institutions In Quality Education Dr. Davdatta Khajurkar	241-244
63	Influence of Climate Change on Agriculture: Indian Perspectives Dr. Muthe P. R.	245-248

Green Libraries For Sustainable Development

Mrs. Patil Sunanda Vikas

Librarian, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Abstract :-

The paper discusses about environment issues, Green revolution in Library and Inf. Science, role of librarian, features of green library. Paper also focused on the importance of green library, green library standards, need, buildings and green library initiatives in India.

Keywords :-

Green Library, Sustainability, Environment, Green Library Building.

Introduction :-

Due to global warming and climate change, our beautiful nature is continuously degraded. The level of carbon dioxide in the atmosphere has increased dramatically. Carbon dioxide and Ozone depletion are the main cause for the environment. Time is changing rapidly and our natural resources are limited. Every body is holding the responsibility of leaving a healthy planet for the next generation. Today people are affected by many natural and man made disasters. The majority of scientists around the world now, agree that the planet is under stress. Environmental changes and challenges are mainly caused by human activities. There is need for urgent action to address these problems by changing peoples and institutions behaviors to reverse the trend and repair the damage. Library is a heart of any institution or University or any department. Over the past few years there are increasing interest towards green revolution in every sector and library is one of them, Small steps in going green can have a big impact for the libraries image.

Going Green :-

Going green means to pursue knowledge and practices that can lead to more environmentally friendly and ecologically responsible decision and lifestyles, which can help protect the environment and sustain its natural resources for current and future generation.

Green Library :-

A green library also known as a sustainable library, is a library built with environmental concerns in mind. According to online dictionary of library and information science: A Library designed to minimize negative impact on the natural environment and maximize indoor environmental quality by means of careful site selection, use of natural construction materials and biodegradable products, conservation of resource like water, energy, paper and responsible waste disposal recycling etc. A green library may be a library that uses latest and cutting edge technology in designing a library building and providing services to its users in eco-friendly environment. The Green library movement came out in the 1990 and gained momentum in 2003. The formation of green libraries is gaining popularity in the field of library and information profession. A green library also called a sustainable library that is designed, constructed, removed, and operated with environmental concerns in mind. The library professionals also trying to develop library that will be minimize the electricity consumption, energy efficient and environment friendly building. Green library contribute towards supporting the natural ecological balance in the environment and preserving the planet as well as natural resources. Green library is a multi-faced concept with several components, such as green, buildings, green operations and practices green programs and services, green information system and green collections.

What is mean by G O Green :-

- 1) Reduce waste, Reduce, Reuse, Recycle.
- 2) Conserve water, Energy & Natural Resources.
- 3) Purchase Environment friendly products.
- 4) Reduce pollution.
- 5) Educate staff and public.

Need of Green Libraries :-

It has been rightly said that prevention is better than cure, for this purpose library plays a fundamental role in Society. Libraries can contribute to national development through their support. For the education and culture sectors by supplying pertinent information in all different forms. Libraries are the one of the most important institutions contributing to the building and education of society. Libraries build connection between individuals, groups and government institutions. Libraries also run programs that help to save the earth & environment. Normal libraries used cement, bricks, steel, etc. It is harmful for environment. It is now possible for libraries to construct green building on available budget. Green library provides an eco-friendly environment for the users as well as staff.

Standards for Green Libraries :-

Indian Green Building Council (IGBC)

- 1) IGBC established in the year 2001 to promote and rate green buildings in India.
- 2) Leadership in Energy and Environment Design (LEED)
- 3) -LEED certification is the most wide by accepted standard for environmentally
- 4) friendly buildings design.

There are four certification levels awarded according to achievement as evaluated by points using LEED score card

Points	Rating
25-40	Certified
41-50	Silver
51-60	Gold
61-80	Platinum

3) Green Rating for Integrated Habited Assessment (GRIHA)

- GRIHA has been adopted the Govt. of India as the national rating system.

Green Library Building :-

Green buildings has very important role in the environmental protection. Libraries and librarians are directly related to the society and the duty of a librarian is not only to provide information and services to the users but to construct modern Green Buildings to save our natural Environment.

LEED and IGBC mainly focused on the following elements while. Designing green library buildings -

Site Selection -

The building should be located at a place where the people could easily reach by public transportation. The people do not have to travel for different services. Before planning of construction think about all sides benefits and drawbacks.

Water Conservation :-

Water is one of the most essential resources on this planet conservation of water is the basic principle of green building. Green building should be designed in a manner that the rainwater can be stored for harvesting, irrigation and flushing the toilets. A library can reuse of waste water for plantation and harvesting. Use motion sensor system (Tap System) install water meter, this help & identify the potential of water efficiency and reduce consumer usage and costs.

Energy Conservation :-

The structure of the building should be designed in a manner with the dependency on the natural elements. Such as usage of natural sunlight's in day time, proper ventilation may be lead to less usage of fans, coolers, air conditions, etc. planting solar panels on the roof of the building for energy conservation. Use only star rated electrical fittings and electronic equipment's. In the library use laptops which use less electricity than desktop versions. Avoid A.C. in library as far as possible. Use LED and CFL lights.

Building Materials :-

Only that materials must be selected for construction of building which produce very less waste, select products without disturbing and damaging the natural environment. Bamboo and Cork can be used instead of steel for making the furniture.

Indoor Air Quality :-

Today air is a most important factor. Air for breath should be pure and breathable. To improve the indoor quality of the building there should be a proper ventilation system in the building. Proper plantation around the building to maintain the eco-friendly environment. It make the library cool and provides clean and pure air.

Role of Librarian :-

As library is community organization. It has the social responsibility to reduce the harmful impact to environment. Librarian should act as role models for sustainability. Librarians should inspire people by preparing and displaying charts on conserving natural resources. Programs, competitions can be organized for the uses.

Suggestions for making green library :-

- 1) Effective way of paper usage - Papers are prepared form Woods. If single paper is saved the tree is saved. Two sides of the paper should be utilized. More e-book and e-journal should be used. Disitization of rare book also can be done to save paper.
- 1) Reusable pens can be used instead of ball point pen.
- 2) Using network pointers instead of buying new.
- 3) Re-fill toner cartridges instead of buying new.
- 4) Putting computes in sleep mode when in not use.

- 5) Turing off light when they leave that offices.
- 6) Install low flush toilets.
- 7) Install a new server and run multiple servers on one server box.
- 8) Avoid readers ticket as it is made of plastic.
- 9) Application of membership may be made through online mode.
- 10) Required supporting documents may be collected in soft copy only.
- 11) Instead of card catalogue provide OPAC.
- 12) Provide online services by making use of web 2.0 technologies.
- 13) E-receipts may be given instead of paper receipts.
- 14) Use environment friendly technology.
- 15) Natural products may be used for preservation of books.
- 16) Don't use harmful paints for wall painting.
- 17) Discard weeded books by selling it to used book dealers, exchange library
- 18) materials with other librarians or donate to other libraries.
- 19) Old furniture may be send to other needed departments or recycled and used again.

Conclusion :-

The time has come for libraries & librarian to come forward and help communities to become sustainable and green. And also take part in green library movement. Accourdry to ranganaitharis fifth low "Library is growing organism". All libraries always facing problems like budget, space and book related problems ie. Dust, moisture, fungus, etc. Green building are not only saving money in terms of every but also in terms of health and productivity. Government should encourages the green library and guide to the all libraries for making green libraries.

References :-

- 1) Meher, puspanjali; Parabhoi,lambodara (2017) "Green library : An overview, Issues with special reference to india libraries". International Journal of Digital library science. Vol. 7, April -June, 2017 Bsue-Z (www.ijodls.in)
- 2) Purohit, sangita ; "Green library – A new concept of library – <https://www.researchgate.net/pdf>.
- 3) Prasanth M, and Vasudevan, T.M : "Going Green : libraries for sustainable development. <https://www.researchgate.net/pdf>.
- 4) Shukla R. Sharma A, Singh M (2020) : "Sustainability development of green libraries and its features, importance, and standards, integration journal of information dissemination & technology, October – December 2020, vol – 10, Issue – 4 (Online access www.ijidy.com)
- 5) Bhattacharya A : Green library and its lilities in modern day library service. A study, IJNLIT, August 2017, vol -13, Issue – 3 – www.ijidit.com/pdf
- 6) www.google.com

[Signature]
I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

पश्चिम विदर्भातील मुख्य रस्ते मार्गांची संपर्कतेची पातळी : भौगोलिक अध्ययन

दॉ. विशाल एस मुन

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, सहकार भूषण एस के पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड, ता.तुका - शिरोळ, जि.लुहा-कोल्हापूर

सारांश

वाहतूक मार्गांची संपर्क करा हे नेहमी विकास दर्शक असते यात प्रामुख्याने रस्ते वाहतूक व रेल्वे वाहतूक यांचा अभ्यास केला जातो रस्ते वाहतूकीचा विकास रेल्वे वाहतूक पेक्षा अधिक झाला असल्याने रस्ते मार्गांची संपर्क साधा विकासावर अधिक प्रभाव करत असल्याचे लक्षात येते. रस्ते वाहतूकीचे महत्त्व राज्याच्या व देशाच्या विकासात महत्त्वाचे आहे हे दर्शविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आलेला आहे तीच 1968 वा शाखेच्या मतानुसार ऊस वाहतूक जाळ्यांचे शिरोबिंदू एकमेकांसोबत घेत जोडण्याचे प्रमाण म्हणजे संपर्क कसा होव आणि हे शिरोबिंदू जितके जास्त प्रमाणात जोडलेले असतील तितकीच संपर्कता हे अधिक असते. कारण सर्व वाहतूकीच्या मार्गांमध्ये संपर्कता असणे अतिशय आवश्यक असते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महाराष्ट्र राज्यातील पश्चिम विदर्भ प्रदेशातील रस्ते मार्गांच्या संपर्कतेचे अध्ययन केले असून रस्ते मार्गांची संपर्कता ही जि.लुहा निहाय स्पष्ट केलेली आहे. त्यासाठी रस्ते वाहतूक मार्गांचे केंद्र व शाखा यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

बीजसज्ञा मुख्य रस्ते, संपर्कता, संपर्कतेची पातळी, विकास प्रस्तावना

रस्ते मार्गांचा विकास हा त्या प्रदेशातील सामाजिक आर्थिक विकास दर्शक असते. ज्या प्रदेशात रस्त्यांची संपर्कता अधिक असते अशा प्रदेशात विकास अधिक झालेला आढळून येतो. संपर्कता म्हणजे कोणत्याही क्षेत्रात किंवा प्रदेशात वाहतूक मार्ग एकमेकांशी जोडलेले असणे असा होतो. संपर्कता ही कोणत्याही क्षेत्रातील वाहतूकीच्या विकासासोबत व्यापार आणि वस्तूच्या देवाणघेवाण वाढीस लागते. राष्ट्रीय पातळी व वाहतूक व्यवस्थेच्या मजबुतीकरणासाठी तसेच राज्याच्या अंतर्गत स्वयंपूर्ण वाढ करण्यासाठी भारत सरकारने सुपर हायवे नावांची रस्ते विकास योजना अस्तित्वात आणली आहे. या योजनेचा कालावधी दीस वर्षांचा असून या सुपरहायवे योजनेमध्ये संपर्कता यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. वाहतूकीचे मार्ग एकमेकांना ज्या आकारात जोडलेले असतात त्यानुसार वाहतूक मार्गांचा आकृतीबंध आढळते. पश्चिम विदर्भातील वाहतूकीच्या मार्गांचा एकूण आकृतीबंध हा विस्कळीत आढळून येतो. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये पश्चिम विदर्भातील रस्ते मार्गांच्या केंद्र व शाखेचे अध्ययन करून संपर्कतेची पातळी निश्चित करण्यात आलेली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- १) अभ्यास प्रदेशातील मुख्य रस्ते मार्गांचे केंद्र व शाखा (जोड व वळी) यांचे अध्ययन करणे
- २) अभ्यास प्रदेशातील मुख्य रस्ते मार्गांची संपर्कतेची पातळीचे जि.लुहानिहाय अध्ययन करणे
- ३) अभ्यास प्रदेशातील संपर्कतेच्या पातळीतील तफावतीचे अध्ययन करणे

अभ्यास क्षेत्र

अभ्यास क्षेत्र म्हणजेच पश्चिम विदर्भ हा महाराष्ट्र राज्यात पूर्वेकडे स्थित आहे, या प्रदेशाला अमरावती विभाग देखील म्हटले जाते. या प्रदेशात एकूण पाच जि.लुहांचा समावेश होतो, अमरावती, अकोला, यवतमाळ, वाशिम आणि बुलढाणा.

पश्चिम विदर्भाचे अक्षवृत्तीय स्थान १९° २३' उत्तर ते २१° ४३' उत्तर अक्षांश असून रेखावृत्तीय स्थान हे ७५° ५७' पूर्व ते ७९° ०९' पूर्व रेखांश आढळून येते. अभ्यास प्रदेशाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ४६०१८ चौकिमी असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या १४.७५% आढळून येते. अभ्यास प्रदेशाची २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या हि ११२५८११७ असल्याचे आढळून येते.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध हा प्रामुख्याने द्वितीय स्रोताद्वारे घेत केलेल्या माहितीच्या आधारे पूर्ण केलेला असला तरी जेव्हा निष्कर्ष हे जालेले निष्कर्ष हे जालेले निष्कर्ष (Graph Theory) पद्धतीवर आधारित आहे. मुख्य रस्ते मार्गांचे केंद्र व शाखांचे

IIC PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

मूल्यमापन करण्यासाठी सार्वजनिक बांधकाम विभाग कार्यालयवाकडून अद्ययावत नकाशा संकलित करण्यात आला. त्या मूळ नकाशाच्या सहाय्याने भौगोलिक माहिती प्रणालीच्या सहाय्याने नकाशा तयार करण्यात आला आणि विल्टानिहाय रस्ते मार्गांचे केंद्र व शाखा (Nodes and Linkages) यांचे मापन करण्यात आले आहे.

केंद्र व शाखांच्या सहाय्याने मुख्य रस्ते मार्गांची संपर्कतेची पातळी हि K. J. Kansky (1963) यांच्या पुढील सूत्राच्या सहाय्याने काढण्यात आलेली आहे.

$$\text{संपर्कतेची पातळी} = [V(V-1)] \div [2 \div E]$$

V - Vertices (केंद्र), E - Edges (शाखा)

प्राप्त झालेले निष्कर्ष हे सारणीमध्ये दर्शवून अभ्यास प्रदेशातील नकाशांमध्ये त्याचे वितरण दर्शविण्यात आलेले आहे.

मुख्य रस्ते मार्गांचे केंद्र व शाखा (Nodes and Linkages)

मुख्य रस्ते मार्गातील केंद्र व शाखांची संख्या हि राष्ट्रीय व राज्य महामार्गांच्या संपर्कतेवरून काढलेली आहे. ज्या ठिकाणी एकापेक्षा अधिक रस्ते येऊन मिळतात अशा ठिकाणात 'केंद्र' (Node) असे म्हणतात, तर त्या केंद्रांना जितके रस्ते येऊन मिळतात त्यांना त्या केंद्राच्या 'शाखा' (linkages) असे म्हणतात. ज्या प्रदेशात यांची संख्या अधिक असते अशा प्रदेशात रस्ते मार्गांचा विकास अधिक अगून रस्ते संपर्कता विकसित असते. परंतु केंद्राची संख्या व शाखांची संख्या यात अधिक तफावत नको कारण अधिक तफावत हि संपर्कतेची पातळी कमी करतांना आढळते. पुढील सारणी क्रमांक १ मध्ये अभ्यास प्रदेशातील केंद्र व शाखांची संख्या व सूत्रानुसार काढलेली संपर्कतेची पातळी विल्टानिहाय दर्शविण्यात आलेली आहे. अभ्यास प्रदेशात मुख्य रस्ते मार्गांचे एकूण १३३ केंद्र व २७१ शाखा आढळून येतात म्हणजेच शाखांची संख्या हि केंद्रापेक्षा दुप्पट असून प्रत्येक केंद्रापासून सरासरी २ रस्ते जातात. सर्वाधिक केंद्रांची व शाखांची संख्या हि यवतमाळ जिल्ह्यात आढळून येते कारण या जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ हे विभागात सर्वाधिक आहे त्यामुळे रस्त्यांची संख्या अधिक आहे. परंतु यवतमाळ जिल्ह्याच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत मात्र मुख्य रस्त्यांचा विकास मात्र कमी झालेला आढळून येतो.

सारणी क्रमांक १. पश्चिम विदर्भ - मुख्य रस्ते मार्गांचे केंद्र व शाखा आणि संपर्कतेची पातळी

जिल्हे	केंद्र (Nodes)	शाखा (Linkages)	संपर्कतेची पातळी Level of Connectivity
अमरावती	३६	६८	९.२६
अकोला	१२	२७	२.४४
सुलबा	३१	६५	७.१५
यवतमाळ	४५	८७	११.३७
चाशीम	०९	२४	१.५
एकूण	१३३	२७१	३१.७२

स्रोत - संशोधक

यवतमाळ नंतर अमरावती व बुलढाणा जिल्ह्यांमध्ये मुख्य रस्ते मार्गांच्या शाखा व केंद्र अधिक आढळून येतात. तर सर्वांत कमी प्रमाण हे अकोला व वाशीम जिल्ह्यात आढळून येते. अभ्यास प्रदेशात अकोला व वाशीम या दोन जिल्ह्यांनी सर्वांत कमी क्षेत्रफळ व्यापले आहे आणि त्यामुळेच मुख्य रस्ते मार्गांचा विकास कमी असून संपर्कता कमी आढळते. अकोला व वाशीम या दोन जिल्ह्यांचे क्षेत्रफळ कमी असले तरी त्या तुलनेत मुख्य रस्ते मार्गांची संपर्कता मात्र कमी आढळून येते.

अभ्यास प्रदेशात केंद्र व शाखांचे जाळे हे प्रामुख्याने दवांपूर, अमरावती, अचलपूर, बरड, घामगाव, मेहकर, अकोट, पुसद, पांढरकवडा, या शहरांकडे अधिक आढळून येते. तर इतर शहरांकडे हे गाचे जाळे विरळ असल्याचे आढळून येते.

मुख्य रस्त्यांची संपर्कतेची पातळी (Level of Connectivity)

सूत्रानुसार मुख्य रस्त्यांची काढलेली संपर्कतेची पातळी हि वरील सारणी क्रमांक १ मध्ये खेवट्या रकान्यात दर्शविली आहे. संपर्कतेची पातळीचा निर्देशांक हा एकूण गटामध्ये विभाजित करून वित्तेषण करण्यात आलेले आहे. निर्देशांक ५ पेक्षा कमी म्हणजे कमी संपर्कतेची पातळी, ५ ते १० दरम्यान निर्देशांक म्हणजे मध्यम संपर्कतेची पातळी व १० पेक्षा अधिक निर्देशांक म्हणजे उच्च संपर्कतेची पातळी असे निर्धारित करण्यात आलेले आहे.

उच्च संपर्कतेची पातळी

यवतमाळ जिल्ह्यात मुख्य रस्त्यांचे केंद्र व शाखा अधिक असल्याने या जिल्ह्यात संपर्कतेची पातळी देशील विभागात सर्वाधिक आढळून येते. या जिल्ह्याचा हा निर्देशांक ११.३७ आढळून येतो. इतर सर्व जिल्ह्यांचा निर्देशांक हा कमी असून सरासरी संपर्कतेची पातळी या जिल्ह्याची अधिक आढळून येते.

मध्यम संपर्कतेची पातळी

अमरावती आणि बुलढाणा या दोन जिल्ह्यांतील मुख्य रस्ते मार्गांचा संपर्कतेचा स्तर मध्यम आढळून येतो. अमरावती जिल्ह्यातील उत्तरपश्चिमेकडील प्रदेश हा डोंगराळ स्वरूपाचा असून या भागात राज्य महामार्गांचे जाळे कमी विकसित आहेत तसेच त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय महामार्गांचा विकास हा केवळ जिल्ह्याच्या मध्यभागातच सातत्या आढळून येतो. बुलढाणा जिल्ह्यातील मुख्य रस्त्यांचे केंद्र व शाखांचे गुणोत्तर हे मध्यम असल्याने संपर्कतेची पातळी हि सरासरी आढळून येते.

निम्न संपर्कतेची पातळी

अकोला आणि वाशीम या दोन जिल्ह्यांतील मुख्य रस्त्यांची संपर्कतेची पातळी हि निम्न आढळून येते. या दोन्ही जिल्ह्यात मुख्य रस्त्यांचा म्हणजेच राष्ट्रीय व राज्य महामार्गांचे जाळे कमी विकसित असून त्यांच्या भौगोलिक क्षेत्रफळान्या तुलनेत रस्त्यांचा विस्तार देशील कमी आहे. त्यामुळेच मुख्य रस्त्यांची संपर्कता अतिशय कमी असून त्यांचा स्तरही कमी आढळून येतो. वाशीम जिल्ह्याचा अमरावती विभागातमध्ये सामाजिकआर्थिक विकास स्तरही कमी असल्याचे आढळते. रस्ते विकासाचा या जिल्ह्याच्या विकासावरही प्रभाव पडत असल्याचे आढळते.

निष्कर्ष व उपाययोजना

अभ्यास प्रदेशातील मुख्य रस्त्यांचे जाळे एकसारखे पसरले नसल्यामुळे त्यांची संपर्कताही असमान आढळून येते. पश्चिम विदर्भातील भौगोलिक रचनेचा प्रभाव रस्त्यांच्या संपर्कतेवर पडलेला आढळून येतो. ज्या प्रदेशात भूरचना ही सोंगराळ आहे अशा प्रदेशात मुख्य रस्त्यांचे जाळे हे कमी विकसित असल्याचे निदर्शनास येते.

सबतमाळ जिल्ह्यात विभागात सर्वाधिक संपर्कता आढळून येते परंतु सबतमाळ जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ हे विभागात सर्वाधिक असून त्या तुलनेत ही संपर्कता कमीच आहे व जिल्ह्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी जिल्ह्यातील प्रत्येक लहान मोठी शहरे व बाजारपेठे ही मुख्य रस्त्यांनी जोडणे आवश्यक आहे.

अभ्यास प्रदेशातील प्रत्येक शहर आणि मुख्य बाजारपेठ तसेच मुख्य शैक्षणिक केंद्रे हे मुख्य रस्त्याने जोडणे व त्यातील संपर्कता वाढविणे आवश्यक आहे. पश्चिम विदर्भातील लोकसंख्या व भौगोलिक क्षेत्रफळ वा दोन्ही घटकांचा समन्वय साधून मुख्य रस्त्यांची संपर्कता वाढविणे हे सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक आहे. दोन केंद्रांमधील मुख्य रस्त्यांचे जाळे वाढवून तसेच सर्व शहरे मुख्य रस्त्याने जोडून केंद्रांची संख्या वाढविल्यास संपर्कतेची पातळी वाढेल व अभ्यास प्रदेशाच्या विकासात चालना मिळेल.

संदर्भसूची

1. Garrison W. L. and Marble D. E. (1974), "Graph Theoretical Concept in Transport Geography", Ed Michal E. Eliot Hurst, Mcgraw Hill Book Co., New York, Page No.67.
2. Kansky, K.J. (1963), "Structure of Transportation Network Relationship Between Network and Regional Characteristics." "University of Chicago" Chicago.
3. मून विशाल एत (२०१३), "पश्चिम विदर्भाच्या शहरांमधील रस्ते मार्गांची संपर्कता व सुगमता यावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचे भौगोलिक विश्लेषण" अप्रकाशित शोध प्रबंध, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती पृ क ११७-१२६

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
December 2021, Special Issue 04, Vol. 1

TRIBAL CULTURE AND MOVEMENT

आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ

EDITORIAL BOARD

Dr. PRASHANT NAGAONKAR
I/C Principal,

Dr. SANJAY KAMBLE
Department of English

Prof. KIRAN BHOSLE
Department of Hindi

Prof. SANDEEP GAVIT
SubCo-ordinator

Dr. BHAGYASHRI PATIL
Member

Prof. SACHIN DHURVE
Co-ordinator

Kolhapur Municipal Corporation's
Yashwantrao Chavan (KMC) College, Kolhapur

TRIBAL CULTURE AND MOVEMENT

आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ

Index

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
1	संपादकीय...	5-6
2	निसर्ग आणि मानवी मूल्ये संवर्धन करणारी आदिवासी संस्कृती संतोष पावरा	7-10
3	आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ वाहरू सोनवणे	11-17
4	आदिवासी चळवळ दत्तात्रय मुंडे	18-22
5	आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ श्रीरंग तराळ	23-29
6	आदिवासी कवितेचा विद्रोही स्वर डॉ. सखाराम डाखोरे	30-33
7	आदिवासी साहित्य डॉ. प्रशांत नागावकर	34-57
8	भारताचे आद्यक्रांतिवीर राजे उमाजी नाईक मारुती शिरतोडे	58-62
9	नजूबाई गावित : जनआंदोलनाचा आधुनिक लोकशाहीसोबत जोडणारा दुआ कॉ. धनाजी गुरव	63-65
10	आदिवासी समाजाचा दीपस्तंभ आणि त्यांच्या कविता डॉ. दीपककुमार वळवी	66-70
11	आदिवासी समाजाचा दीपस्तंभ आणि त्यांच्या कविता लता कथू गावित	71-74
11	महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायाच्या विकासातील अडचणी व उपाय सचिन धुर्वे	75-80
12	यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम समाजाचा गावबांधणीचा संस्कृतीचा अभ्यास डॉ. ज्योत्ना शिवणकर/डॉ. दिशाल मून	81-83
13	आदिवासी समाजजीवन सचिन जयरवाल	84-85
14	आदिवासी समाज डॉ. भाग्यश्री पाटील	86-89
15	भारतातील आदिवासी चळवळींचा अभ्यास दत्ता पुकळे	90-91
16	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाजीच्या समस्या संयोगिता दिलीप सोरटे	92-94
17	मधु कांकरिया की सामाजिक जीवन में आदिवासी चित्रण पी.चिन्नायी	95-96

18	आदिवासी साहित्य की प्रासंगिकता	किरण भोसले	97-102
19	आदिवासी समाज और संस्कृती	संदीप गावित	103-106
20	Tribal Culture and Movements	Anjali Arun Kamble	107-112
20	Expansion of Empire and Eradication of Nomadic Culture: A Study with J.M.Coetzee's novel, 'Waiting for the Barbarians'	Mr. Sandeep Sitaram Hargane	113-115
21	DeepaKumar Valvi's Dubu Dubung Chay Chay: A Dipiction of Billa Culture	Dr. Sanjay P. Kamble	116-118
22	LITERACY STATUS IN NANDURBAR DISTRICT OF MAHARASHTRA	Dr. Yuvraj Mote / Dr. S. A. Pore	119-122
23	शोधनिबंधकव्यचि नाव, पत्ते व संपर्क क्रमांक		123-124

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम समाजाचा गावबांधणी संस्कृतीचा अभ्यास

- डॉ. ज्योत्सना एम. धिवणकर

डॉ. निशान एम. गून

प्रस्तावना -

कोलाम आदिवासी समाज महाराष्ट्रातील एक महत्त्वपूर्ण जमात असून ते विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्यात आढळून येते. त्यामध्ये चंद्रपूर, नांदेड, वर्धा या जिल्ह्यांचे हा समाज आढळतो. यवतमाळ जिल्ह्यातील केळापूर, झरीगामणी, घाटंजी, वनीराळेगाव, मारेगाव, कळंब इत्यादी तालुक्यामध्ये दिसून येते. यवतमाळ जिल्हा हा आदिवासीबहुल जिल्हा म्हणून ओळखल्या जातो. या जिल्ह्यात आदिवासी लोकांची संख्या ४,७३,३७० एवढी आहे. तसे पाहता आदिवासी लोकांचे वास्तव्य हे जंगल दग्याची चाल मोठ्या प्रमाणात असायचे. त्यामुळे शहरी संस्कृतीपासून विभक्त असा हा समाज आधुनिक समाजाच्या तुलनेत शैक्षणिक सामाजिक राजकीय दृष्टीने अजूनही मागास आहे. त्यांचा आजही शिक्षणाकडे कल हा फारच कमी दिसून येतो. कारण अजूनही हा समाज डोंगराळ आणि जंगलाच्या भागात आणि मुख्य गावापासून काही अंतरावर पोड करून राहतो. नवीन पोडवसवण्या पूर्वी समाजातील निवडक मंडळी वस्तीसाठी योग्य जागा ठरतात. अशा ठिकाणी माहूर देवीची पूजा आधी करून नंतर तिथे राहायला जातात. त्यांची बोलीभाषा, संस्कृती, विवाहपद्धती, खानपान, वेशभूषाही इतर समाजापेक्षा वेगळी असते आणि या समाजामधील गाव बांधणी संस्कृतीचा अभ्यास हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण मानला जातो आणि म्हणून या अभ्यासाची माहिती व्हावी म्हणून हा शोधनिबंध सादर करित आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये -

१. यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम समाजाचा अभ्यास करणे.
२. कोलाम समाजातील संस्कृतीतील भिन्नतेचा अभ्यास करणे.
३. आदिवासी समुदायाची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
४. आधुनिकीकरण व कोलाम समाजाचा गाव बांधणी सण-उत्सवाचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गरज -

यवतमाळ जिल्ह्यातील अनेक तालुक्यात कोलाम समाज बसलेला आहे आणि त्यांच्या संस्कृतीतील गाव बांधणी या सणाची माहिती घेण्यासाठी इतर समाजापेक्षा हा समाज कसा वेगळा आहे. त्यांची सामाजिक-सांस्कृतिक रचना जाणून घेण्यासाठी व कोलाम समाज आपल्या संस्कृतीचे पालन काटेकोरपणे कशा पद्धतीने करतात याचा अभ्यास करण्यासाठी व या समाजातील संस्कृतीचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने व गरज काय आहे हे समजून घेण्यासाठी याचा अभ्यास करण्यात येत आहे.

गृहितके -

१. आदिवासी समाजातील कोलाम जातीतील गाव बांधणी या संस्कृतीची माहिती समाजास नसणे.

२. गाव बांधणी हा उत्सव कोलाम समाजाचा धार्मिक आधार.

३. पोडा वरती वार्षिक स्नेहसंमेलन म्हणजे गाव बांधणी उत्सव साजरा करणे.

अभ्यास क्षेत्र -

अभ्यासक्षेत्र यवतमाळ जिल्हा असून कोलाम समाजाची वस्ती पोडू नावाने ओळखले जाते. यवतमाळ जिल्ह्यातील केळापूर, झरीजामणी, घाटंजी, वनी, राळेगाव, मारेगाव, कळंब या भागात आढळून येते. यवतमाळ जिल्हा हा एक आदिवासी समुदायासाठी ओळखला जातो. तो विदर्भातील तिसरा मोठा जिल्हा आहे. म्हणून कोलाम समुदायाचे अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडला आहे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोध निबंध वर्णनात्मक व सर्वेक्षण पद्धति उपयोगकरण्यात आला आहेतसेच मुलाकट निरीक्षण या साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

कोलाम पोडाची गावबांधणी स्पष्टीकरण -

कोलाम समाजातील गाव बांधणी हा एक उत्सव आहे. याचा कालावधी हा दरवर्षी मे आणि जून महिन्यात साजरा होतो. या सणानिमित्ताने गायलेले गाणे हा बोलीचा वारसा आणि परंपरा जतन करणे ही त्यांची संस्कृतीची ओळख आहे.

गावबांधणीचा अर्थ -

उत्सवाच्या दरम्यान गावातील कोणीही गावाबाहेर जाणार नाही हा गाव बांधणीचा अर्थ आहे.

गावबांधणीची वैशिष्ट्ये -

१. कोलाम पोडावर वर होणारा हा एक उत्सव आहे.
२. हा सण मे व जून महिन्यात साजरा केला जातो.
३. कामा निमित्त बाहेरगावी गेलेले लोक व माहेरवाशिणी मुली या सणानिमित्त गावात येतात.
४. आपत्तीपासून गावाचे संरक्षण व्हावे म्हणून गाव बांधणी उत्सव साजरा केला जातो.
५. नृत्य हे या उत्सवाचे प्रमुख माध्यम आहे.
६. कोणत्याही रोगराईचा क्रूर प्राणी याचा त्रास होऊ नये या उद्देशाने हा उत्सव साजरा केला जातो.
७. हा उत्सव दोन दिवस चालतो या देवीची पूजा केली जाते.
८. रात्रभर कोणीही झोपणार नाही याची काळजी घेतली जाते.
९. या दिवशी देवीला शेंदूर लावून पूजा केली जाते व बोफडाचा चळी दिला जातो.
१०. त्यानंतर सूर्यास्तापूर्वी भगत गावाभोवती रेषा काढून गाव बंद करतो व चारही बाजूने पूजा करून गाव बांधून काढण्याच्या या पद्धतीला बंदिश असे म्हटले जाते.

११. त्यानंतर कोलाम गावाच्या टोकावर जाऊन त्या ठिकाणी पुजारी गावकऱ्यांना विचारतो माहूरचा देवी वातीवा म्हणजे माहूरची देवी आली का? त्यावर भगत म्हणतो वातारवातना म्हणजे आली आली असा त्याचा अर्थ होतो.

गावबांधणी उत्सवचे नियम व समारोप -

कोलाम समाज या उत्सवाचा रात्रभर आनंदात नाचतात, गातात. वाद्यांचा आवाज जसा जसा वाजतो त्यांच्या अंगात देव आल्याचे पुढे वासियांना कळते व ते असे मानतात की आता भूत रोगराई, क्रूर प्राणी वस्तीत येणार नाही. गाव पक्के बांधले गेले असे समजले जाते व सकाळी भगत व सहकारी घोरोघरी जाऊन भाकरी गोळा करतात सर्व भाकरी देवी समोर गोळा केल्या जातात. सहकारी व भगत कोंबड्या व बकऱ्यांचे मास एकत्र करतात व गावबांधणीचा उत्सव समारोपाकडे येतो भगत व गावकरी पूर्व दिशेने वस्तीच्या बाहेर पडतात. त्यानंतर घोरोघरी भाकरी व मासाचे वाटप केले जाते पंगत बसवली जाते व पुन्हा सगळे दुपारी एकत्र येतात फेर धरून नाचू लागतात. व गावबांधणी संपते गाव बंद मुक्त होते व पाहण्यांची सुटका केली जाते. त्यांचा एक नियम आहे की गावबांधणी दरम्यान कोणी गावात शिरल्यास दंड केला जातो. अशा पद्धतीने कोलाम समाजातील गावबांधणी उत्सव हा साजरा केला जातो व सर्व एकत्र आणण्याचे काम केले जाते.

निष्कर्ष -

अशा पद्धतीने कोलाम समाज गाव बांधणी प्रमुख उत्सव आहे. ही बांधणी एकाच गावा पुरती मर्यादित नाही. या पद्धतीच पद्धतीचा पोडा पोडा वरती दिसून येते. यवतमाळ जिल्ह्यातील ही परंपरा अजूनही कायम आहे. या काळातही अधिक मोठ्या प्रमाणात साजरी केली जाते. गाव बांधणी हा आनंद उत्सव अतिशय मनोरंजक पद्धतीने साजरा केलेला दिसून येतो आणि यामधून संस्कृतीची जपणूक केली जाते. कोलाम समाजातील गाव बांधणी हा उत्सव बंधता त्यातून गावाचे संरक्षण तसेच गावाचे व समाजाचे एकत्रीकरण करणे हा त्यामागचा निष्कर्ष निघालेला आहे

संदर्भसूची -

१. महाराष्ट्र टाइम्स विशाल अहिरराव यांचा लेख जून २०१४
२. प्राध्यापक नीलकंठ नरले इंदिरा महाविद्यालय कळंब्यांचा शोधनिबंध २०१९
३. सुचिता .पी.हाडोळे यांचा शोधनिबंध २०१४ रिसर्च नेबुला यातील
४. विकास्पिडिया इन.डॉट.कॉम शोधनिबंध
५. ट्रायबल महाराष्ट्र गव्हर्नमेंट इन.डॉट.कॉम शोधनिबंध
६. कोलाम समाजावरील गूगल शोधनिबंध आधार

IIC PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

Environmental Issues and Literature

Dr. S. A. Tambade

Asst.Prof Dept. Of English Sahakarbhushan S.K.Patil College Kurundwad. (416 106)

Tal - Shirol, Dist - Kolhapur. Maharashtra.(INDIA)

Email - subhashtambade@gmail.com

Among the many areas of prime concern today, everywhere it is the state of our environment. The increased human intervention into this environment has set the delicate ecological imbalance, which is a threat to life on this planet. Enough has been written and said about the environment over the last few years. It is now the time to have the courage to think globally breaking away from traditional paradigms and to work hard for a better environment. In this paper an attempt is made to show how literature can be used as a medium to create an awareness among the people regarding environmental issues.

Keywords: Environment, Nature, Indian English Literature, Ecocriticism.

Environment literally meaning 'surrounding' has a wide connotation including within its purview the natural and human aspects of the earth. It includes the earth surface with all its physical features and natural resources; the distribution of land and water, mountains and plains, minerals, plants and animals, the climates and all cosmic forces that play upon the earth and affect the life of man. Rapid loss of environmental quality today is perhaps the most serious threat humanity has ever faced in the history of the world. Environmental degradation is a global problem and is directly related to natural resource depletion in quality and quantity. This is as a result of population explosion and industrialization related technological and changing life styles of the modern society. The situation is causing overuse, depletion and degradation of the finite and non-replenishable vital resources. It is often forgotten that human existence and the life of other creatures is solely dependent on the health of the planet earth. It is therefore important for every person to know about the impacts of this daily acts on environmental health, locally as well as globally. In order to protect the present and the future generations from the difficulties faced today by humans (such as, degradation, pollution, biodiversity loss and population exploitation, that there should be a better mutual understanding about man and his interactions with environment.

Major environmental issues-

In recent years ecosystems on Earth have been altered due to human interferences like deforestation and agriculture. Disturbances to biodiversity would not only hurt the environment, but also human well-being. The major environmental issues we face today are- Global warming, Air pollution, Water pollution, Pollution, Deforestation, Ozone depletion, Human overpopulation, Biodiversity loss, waste management, Acid rain, Ocean acidification, Overfishing, Resource depletion, Climate variability and change. These issues have harmful effects on human activities and biophysical environment. Out of these major environmental issues in this paper the focus is on deforestation. Deforestation is the clearing and removal of forests or trees for various purposes. According to reports about 18 million acres of deforestation occur in a year and approximately 30% of the world's forest had already been cleared. Cutting trees means the destruction of the natural habitat of animals and birds living on the trees and in the forest. With continuous cutting down of trees, wild animals and birds that use these trees as their homes and themselves with nowhere to go, consequently, birds migrate to other places looking for home and they sometimes die in the process. This also reduces the number of these birds and animals, making extinction possible. With lesser trees to slow down the fall of water coming from the mountains during strong storms and to absorb water as well, flooding and overflowing of rivers can result to these which can lead loss of property and lives. With more trees being cut down, there will be less source of oxygen in the air. Deforestation can put a dent in the field of science and medicine. If deforestation worsens, this would mean there will be lesser trees and plants which are also sources of medicine. Trees extract water from the soil and release it to the atmosphere. These add to the moisture in the air and also trap precipitation. With no trees to transpire water, the soil will dry up and this can lead to drought especially in the summer months. Through deforestation it is likely that all of the species of plants and animals that are native to them will be lost as well. The abrupt and irreversible consequences of global deforestation can certainly put the existence of human beings and the whole world at risk. Deforestation can cause a domino effect on the whole planet, including global climate change, indigenous people annihilation and biodiversity reduction. One wrong move and the process will lead us to an empty and meaningless world. Environmental pollution is a global issue and hence it has entered into the world of poetry. Poets have unique ability to express, to communicate with their audience more effectively than anyone. In the field of Indian Literature in English arose a school of poets who tried to turn their backs on the romantic

tradition and write a verse more in tune with the age and its general temper. Post-Independence Indian English Poetry has witnessed the most crucial developments. It is a new genre to which even the English readers look with curiosity. It marks a decisive break with the tradition established so far by the pre-independence poets through the thematic and technical innovations. Writer's workshop founded by Purushottam Lal in Calcutta in 1958, has played a vital and creative role in popularizing post-independence Indian English poetry by giving preference to experimental works by young and unpublished writers. Poets like Shiv K. Kumar (1921), Nissim Ezekiel (1924), Jayant Mahapatra (1928), R. Parthasarathy (1934), Kamala Das (1934), K.N.Daruwala (1937), Dom Moraes (1938), Adil Jussawalla (1940), Gieve Patel (1940), A.K.Ramanujan (1929), Purushottam Lal (1929), Arun Kolatkar (1932), Arvind K. Malhotra (1947), Pritish Nandy (1947) and others emerged on the scene. East-west conflict, multi-culturalism, social realism, gender issues, comic aspect of human nature, ecological concerns, magic realism, diasporic writings and the like became the themes of the post-independent writers. Apart from all these major themes in this paper the focus is on the writers who have shown their concern about environment in their poems. The poem 'A River' by A.K. Ramanujan was published in 1966. The river celebrated in the poem is the Vaikai which flows through the Madurai. The poem is about truth, the reality of the river and the kind of relationship between the present and the past. The poets of the past sang of the river as full. The poem ironically shows the contrasting relative attitudes of the old and new poets both of whom are exposed for their callousness to suffering as a result of the floods. The present-day poets still echo the old poets and ignore reality. It is seen to be a satire on sensation loving poets who write only on events which excite them such as flood, unmindful of the havoc and suffering which they cause. Ramanujan thus satirizes the absence of human concern towards the environmental issue viz. flood its effects on the human life. His intention is to create awareness among readers regarding flood and its causes and effects.

Gieve Patel is a famous Indian poet and playwright. He belongs to a group of writers who have subscribed themselves to the 'Green Movement' which is involved in an effort to protect the environment. His poems speak of deep concerns for nature and expose man's cruelty to it. His poems: 'On Killing A Tree'-

It takes much time to kill a tree
Not a simple jab of the knife
Will do it. It has grown
Slowly consuming the earth,
Rising out of it, feeding
Upon its crust, absorbing
Years of sunlight, air, water,
And out of its leperous hide
Sprouting leaves.
So hack and chop
But this alone wont do it.
Not so much pain will do it.
The bleeding barks will heal
And from close to the ground
Will rise curled green twigs,
Miniature boughs
Which if unchecked will expand
Again
To former size.
No,
The root is to be pulled out-
Out of the anchoring earth,
It is to be roped, tied,
And pulled out- snapped out
Or pulled out entirely,
Out from the earth-cave,
And the strength of the tree exposed,
The source, white and wet,
The most sensitive, hidden
For years inside the earth.

Then the matter
Of scorching and choking
In sun and air,
Browning, hardening,
Twisting, Withering,
And then it is done.

The poem is a graphic picture of man's cruelty towards the tree, which symbolizes Nature. The poet ironically gives us step-by-step instructions on how to kill a tree and makes us realize that killing a tree is akin to murdering a human being. It also refers to the destructive nature of humans and the indestructibility of nature. The poet adopts a sarcastic tone to make us aware of the vulnerability of human lives, and how proper care of environment can keep one safe from harm. Man is presented as a killer who flouts of all possible ways to get rid of the tree, which represents Nature. The poem conveys very important message, trees feel pain, grief, suffering, sorrows and joys as sensitively as human beings do. So, we should never hurt them. The poet reminds us that we have not inherited these green trees for our use; they are held by us in trust for our future generations. It is therefore, our sacred duty to conserve trees as a legacy for future. Through literature it is possible to make an appeal to all mankind to save trees as they are an integral part of our planet. As they clean the air that we breathe, help remove pollutants, and provide lovely shade on a hot summer day. In fact, they are so essential to life on Earth that merely living close to trees makes human beings healthier and happier. If we want to save trees, rest assured that we don't have to go out planting hundreds of trees to make a difference. Making a few minor lifestyle changes may not seem like a lot, but we are sure to help, make the planet a better place. Life on earth grows in association with environment. The natural objects have therefore a crucial role to play for the sustenance of the living organisms on the earth. Literature of modern time started addressing the environmental issues to provide an eye-opening perspective for the humans. Eco-criticism has emerged as a new branch of the study of relation between Literature and physical environment. It asks us to examine ourselves and the world around us, critiquing the way that we represent, interact with and construct the environment, both natural and manmade. Ecocriticism is an intentionally, broad approach that is known by a number of other designations including 'green studies', 'eco-poetics' and 'environmental literary criticism'. It attempts to discover what roles have been played by literature in the ecology of the human species. It is necessary that the literary world should take up cudgels and make reading public aware of the urgency to take corrective measures. The Indian writers like Gieve Patel, A.K.Ramanujan, Amitav Ghosh, Kiran Desai, Arundhati Roy and others have produced literary works that underline their concern in this regard.

Conclusion-

The green cover is our planet's unique feature like so many others. It holds the key to biodiversity without which we would have been much poorer. Herbs and medicinal plants are nature's bounty to be used judiciously and not by 'killing the goose that lays the golden egg'. Timber harvesting can be done in a sustainable manner if replanting is built into the system. For instance, for every tree cut, with permission, two saplings have to be planted. Children must be made to love trees and respect nature from a young age. Greening of the land is imperative if we have to save ourselves from ecological disaster in the future. Literature and Nature have always shared a close relationship as is evidenced in the works of poets and other writers down the ages in almost all cultures of the world. Literature has undergone a massive change with the course of time. It holds mirror up to nature. Literature now addresses the current ecological crisis prevalent all round the globe. Ecocriticism has emerged as a new branch of study which observes the interrelationship between literature and environment. The ecological writers are bringing the awareness among the people about the fact that Earth is losing its health.

References

1. Naik M.K. 'A History of Indian English Literature', Sahitya Akademy, New Delhi, 2010.
2. Ezekiel, Nissim. 'Collected Poems', Delhi: Oxford UP, 1996.
3. Howarth, William. 'Ecocriticism in Context', London: Routledge, 2000.
4. Ramanujan A.K., 'Selected Poems', Delhi: Oxford UP, 1983.
5. Patel, Gieve. Poem 'On Killing A Tree', Poem Hunter. N.d. [https://www.poem hunter.com](https://www.poemhunter.com)
6. Nair, Pramod. 'Literary Theory Today'.
7. Arumugam N, Kumaresan. 'Environmental Studies', Saras Publication.
8. Raut P.D., 'Environmental Concerns', Shivaji University Press, 2016.
9. Katiyar V.S., 'Environmental Concerns', Pointer Publishers, Jaipur, 1997.
10. Murthy D.B.N., 'Environmental Awareness and Protection', Deep Pub., New Delhi, 2004.

Geographical Study of Animal Combinations in Satara District

Mr. Kadam Rajaram¹, Mr. Shende Popat², Dr. Jadhav Ashish³, Santosh P Mane⁴

¹Asst. Prof. & Head, Dept. of Geography, S. B. S. K. Patil College, Kurundwad, Tal. Shirol, Dist. Kolhapur

²Research Scholar, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur

³Asst. Prof. Department of Geography, Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College, Miraj

⁴Assistant Professor, IQAC Coordinator & Head Department of Geography, Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya & Commerce & Science College Malshiras, Solapur

Email- popatshende@gmail.com

Abstract

Satara District is an agrarian area. It has a lot agro based industries like Sugar factories, Milk processing units are established in Satara; growing different animals from the same region. The pattern of animal combination advocates spatial predominant of certain animals or combination resulting in the emergence of animal, such analysis would ultimately minimizes the chances of oversimplified generalization. The study region Satara district is one of the district of Maharashtra state, it is situated in South part of Maharashtra State. Present study is based on purely secondary sources of data this data is Animal Census of India, 1992 and 2012 census years. Here we are studying the tehsil-wise Animal combinations by using Weavers Methods. Basically this method largely used for the demarcating the Crop combination. In a district in 1992, there are Goat population shared 28 per cent population of the district and that sheep (28.93) and Buffalo (23) shared population. In the 1992's period that time crossbreed animals are at the initial stage of survive, because of this condition crossbreed are less in number. Buffalo are maintained and share in district because of the new high yield varieties, like Murba, Mahisana, Kankadi buffaloes that have capacity of high milk production and less lactation period.

Keywords: Combination, Indigenous Cow, Buffalo and Sheep.

Introduction

Satara District is an agrarian area. It has a lot agro based industries like Sugar factories, Cane factories, Vegetable processing unit and Stores, Milk processing units as well as various Agro Research centers, Animal research centers are established in Satara district. The concept of Animal combination includes growing different animal from the same region. The pattern of animal combination advocates spatial predominant of certain animals or combination resulting in the emergence of animal, such analysis would ultimately minimizes the chances of oversimplified generalization. Animal combination provides area significance and strength of individual animal. The methods of Animal Combination suggest a suitable measure for planning and improvement in the underdeveloped region and it is helpful to introduce innovation in agriculture. Variations in combinations recorded due physical and human factors; especially amount of rainfall, Soil Fertility, Irrigation Facilities, Availability of Fodder, Types of Various animals, Rate of Milks, Transportation Routes and Skilled Labours.

Study Area

The study region Satara district is one of the district of Maharashtra state, it is situated in South part of Maharashtra State. The shape of the region is quite circular compact type and it comes under in Bhima (Khindala, Man and Phaltan) and Krishna river system and lies between north latitudes 17° 05' and 18° 11' and east longitude 73° 33' and 74° 54' (figure 1). The total area of the district is 10480 sq. km (2011). Which is 3.40 percent of the Maharashtra state, among the 35 district of the state, Satara ranks 12 in terms of area.

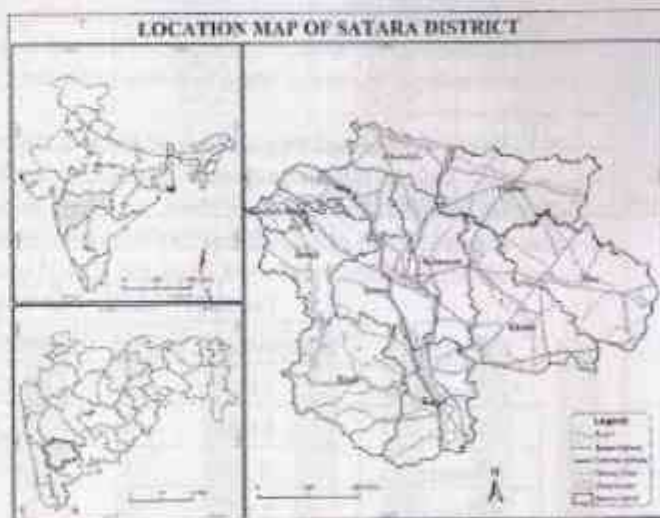

Figure 1: Location Map of Study Area

Objective

1. To delineate the Animal Combination Region of Satara District.
2. To analyze the Spatio-Temporal Pattern of Animal Combinations in study region.

Database And Methodology

Present study is based on purely secondary sources of data this data is Animal Census of India, 1992 and 2012 census years. Here we are studying the tehsil-wise Animal combinations by using Weavers Methods. Basically this method largely used for the demarcating the Crop Combination. This method are applied by many geographers, some have followed this method in demarcating crop and livestock combinations by Scott (1957) and Coppock (1964); Weaver's method as modified by Doi and applied by Siddiqui (1972) in the Deficiency Disease Combinations in Uttar Pradesh.

4.1. Weavers Method (Modified)

$$A_c = \sum d^2 / N$$

Where,

A_c = Animal Combination

d = No of Animals in a tehsil

N = No of animal Types in a tehsil

According to weaver method use for standard measurements for Animal Combinations, as follows....

**Table 1: Animal Combination and Hypothetical Percentage Values
(J. C. Weaver)**

Sr. No	Animal combination	Hypothetical Percentage
1	Single Animal	(100 / 1) = 100 %
2	Double Animal	(100 / 2) = 50 %
3	Three Animal	(100 / 3) = 33.33 %
4	Four Animal	(100 / 4) = 25 %
5	Fifth Animal	(100 / 5) = 20 %
6	Sixth Animal	(100 / 6) = 16.66 %

4.2. Percentage Formula

$$\frac{\text{Selected Animal Population of Tehsil}}{\text{Total Animal Population of Tehsil}} \times 100$$

Above mentioned method are applied for the calculating the share/ percentage of individual animal of particular tehsil. It is needful to calculation a combination index of animal.

5. DISCUSSION

In a Satara district there are various types of animal survivals their life with a healthy and unique type. For the study we select those animals who have more than 5 percent population share of the tehsil animal population. We select Indigenous Cow, Crossbreed Cow, Buffalo, Sheep and Goat etc. By using the secondary data in the initial stage we calculating the tehsil wise distribution of animal population and then we calculating the share/Percentage of animal population after that calculating the tehsil-wise combination of each animal by using Modified weaver's formula. The details of calculation and results are mentioned below.

5.1. Share of Animal Population of Satara District, 1992

Below mentioned table 2 dealing with the share/ percentage of animal population of Satara district in 1992. In a district there are Goat population shared 28 percent population of the district after that sheep (28.93) and Buffalo (23) shared population. They all shared 75.85 per cent share of the districts animal population Crossbreed cows are shared less population of the district.

Table 2: Tehsil-wise Share of Animal Population, 1992

Tehsil	Indigenous Cow	Crossbreed Cow	Buffalo	Sheep	Goat	Total
Satara	14.22	13.25	36.88	8.60	27.05	100.00
Wai	15.31	11.88	24.27	21.54	27.00	100.00
Khandala	8.38	8.44	7.62	47.71	27.85	100.00
Koregaon	13.41	14.39	25.00	21.81	25.39	100.00
Phaltan	9.65	9.56	8.22	44.03	28.53	100.00
Man	9.80	2.93	7.43	57.96	21.88	100.00
Khatav	12.73	2.85	18.41	17.45	48.55	100.00
Karad	9.44	9.25	43.57	11.09	26.66	100.00
Patan	22.89	5.75	41.81	1.71	27.84	100.00

Jawali	25.28	11.60	40.08	1.14	21.91	100.00
M.Shwar	34.47	20.06	31.87	0.27	13.33	100.00
District	13.10	8.04	23.56	26.36	28.93	100.00

Source: Based on Animal Census of India, 1992

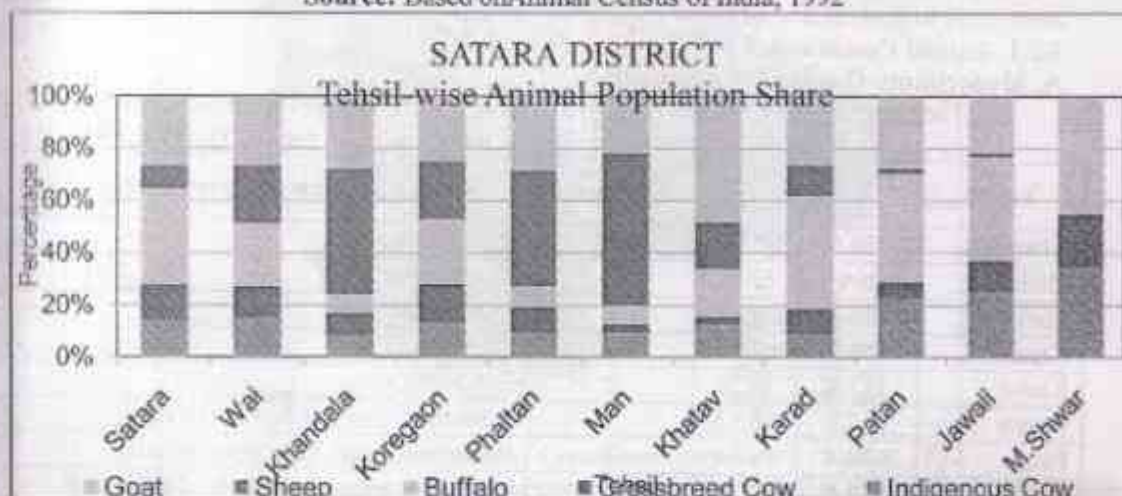

Figure 2: Tehsil-wise Animal share of Satara District, 1992

5.2. Share of Animal Population of Satara District, 2012

Below mentioned table 3 deals with the tehsil-wise share/ percentage of animal population in 2012 census year; Out of the total animals buffalo occupied 39 per cent of the district, after that Sheep (20.16) and Goat (18.32) population shared. Both three are 7.56 per cent share of the district. Indigenous cow's shares are very less than the other animals of the district.

Table 3: Tehsil-wise Share of Animal Population, 2012

Tehsil	Indigenous Cow	Crossbreed Cow	Buffalo	Sheep	Goat	Total
Satara	5.81	15.17	56.33	17.24	5.44	100.00
Wal	4.55	23.76	40.33	18.66	12.69	100.00
Khandala	3.59	19.90	15.37	19.01	42.13	100.00
Koregaon	4.56	24.30	40.88	17.26	13.00	100.00
Phaltan	5.36	26.29	14.65	23.95	29.75	100.00
Man	9.77	7.44	20.52	28.72	33.55	100.00
Khatav	8.64	11.08	47.55	19.64	13.09	100.00
Karad	4.45	13.21	60.57	15.28	6.49	100.00
Patan	9.64	5.35	64.41	19.53	1.07	100.00
Jawali	8.96	22.54	55.37	1.54	11.60	100.00
M.Shwar	40.34	9.96	39.35	0.81	9.54	100.00
District	7.03	15.41	39.08	20.16	18.32	100.00

Source: Based on Animal Census of India, 2012

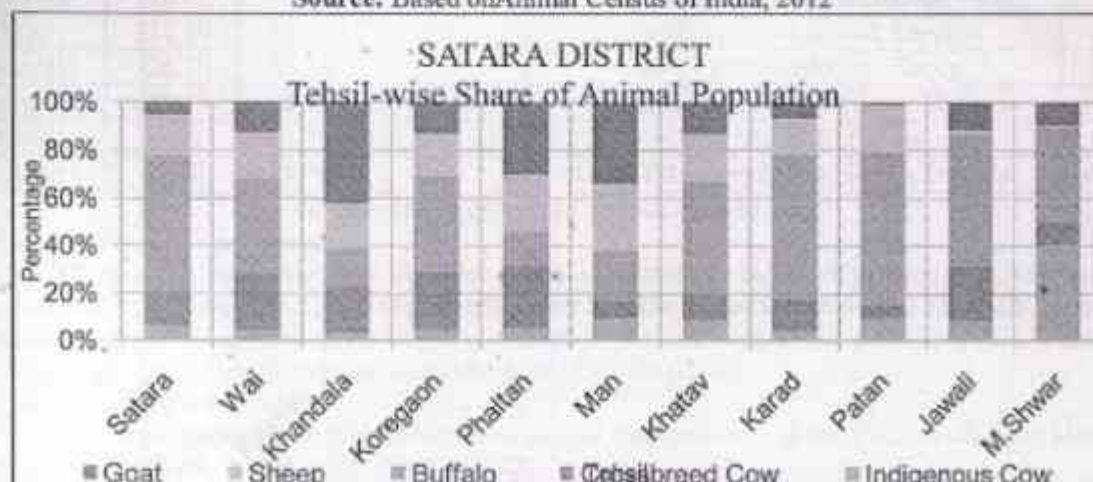

Figure 3: Tehsil-wise Animal share of Satara District, 2012

Animal Combination Of Satara District

Animal combination is significant aspect in agriculture geography. The delineation of the region agricultural homogeneity is always based upon the spatial distribution of animals. Crops as well as animals are not grown isolation but they generally have grown in combinations. In the present paper an attempt has been made to analyze and delineate animal Combinations in Satara District.

5.3.1. Animal Combination of Satara District, 1992

A. Monoculture (1 Animal Combination)

There are no one tehsil are comes in the monoculture animal combination region.

Table 4: Tehsil-wise Animal Combination of Satara District, 1992

Tehsil	Index Value	Per cent	Category	Animals in Combination	Code
Khandala	250.5	75.57	2	Sheep, Goat	SG
Phaltan	266	72.57	2	Sheep, Goat	SG
Man	458.7	79.84	2	Sheep, Goat	SG
Khatav	500.9	66.57	2	Goat, Buffaloes	GB
Karad	313.8	70.22	2	Buffaloes, Goat	BG
Satara	173.8	78.15	3	Buffaloes, Goat, Indigenous Cows	BGI
Patan	138.3	92.54	3	Buffaloes, Goat, Indigenous Cows	BGI
Jawali	153.8	87.27	3	Buffaloes, Indigenous Cow, Goat	BIG
M.Shwar	62.12	86.4	3	Indigenous Cow, Buffaloes, Crossbreed Cow	IBC
Wai	39.97	88.12	4	Goat, Buffaloes, Sheep, Indigenous Cow	GBSI
Koregaon	38.46	86.59	4	Goat, Buffaloes, Sheep, Crossbreed Cow	GBSC

Source: Based on Animal Census of India, 1992

B. Two Animals Combination

Khandala, Phaltan, Man, Khatav and Karad tehsil are come under the Two Animal Combination. Khandala, Phaltan and Man tehsil are have combination of Sheep and Goat. Khatav and Karad tehsil are having a combination Goat-Buffalo and Buffalo-Goat animal combination respectively.

C. Three Animals Combination

There are Satara, Patan, Jawali and Mahabaleshwar tehsils are having three animal combinations region. Satara and Patan tehsil are showing the combination of Buffalo, Goat and Indigenous Cow's (BGI). Jawali tehsil have combination of Buffalo, Indigenous Cow and Goat animal combination (BIG).

D. Four Animals Combination

Wai and Koregaon tehsils are having a combination of four animal combinations; Wai having a Buffalo, Goat, Sheep and Indigenous cow (GBSI) and Koregaon having Goat, Buffalo, Sheep and Crossbreed Cow (GBSC). In the each tehsils animal combination regions have one of them (Goat and Sheep) animal are survivals with any of other animals (Indigenous Cow, Crossbreed Cow and Buffalo). In the 1992's period that time crossbreed animal are at the initial stage of survive, because of this condition crossbreed are less in number.

Figure 4: Tehsil-wise Animal Combination of Satara District, 1992

Because the drought-prone condition are continuous suffered in this tehsils. Big animals like Cow and buffaloes are need to continuous large amount of water as same as throughout the year they needs to green fodder. If agriculture water are not available some of farmers are not taking any risk or responsibility to doing animal husbandry. But they are taking an alternative for big animal to Small animal like Sheep and Goat as *POOR'S COW*. Sheep and Goat are surer their life on semi-green. Low quality and marginal agriculture wastes green.

5.3.2. Animal Combination of Satara District, 2012

A. Monoculture (1 Animal Combination)

There are no one tehsil are having single animal combinations in district.

B. Two Animals Combination

Satara, Khatav, Karad, Patan, Jawali and Mahabaleshwar tehsil are showing the two animals combination. Out of them Satara, Khatav, Karad and Patan tehsil are have a combination of Buffalo and Sheep (BS) animal's combination.

Table 5: Tehsil-wise Animal Combination of Satara District, 2012

Tehsil	Index Value	Per cent	Category	Animals in Combination	Code
Satara	576.53	73.58	2	Buffaloes, Sheep	BS
Khatav	466.86	67.19	2	Buffaloes, Sheep	BS
Karad	714.51	75.85	2	Buffaloes, Sheep	BS
Patan	671.74	83.94	2	Buffaloes, Sheep	BS
Jawali	405.92	77.91	2	Buffaloes, Crossbreed Cow	BC
M.Shwar	150.03	79.69	2	Crossbreed Cow, Buffaloes	CB
Wai	212.27	82.75	3	Buffaloes, Crossbreed, Sheep	BCS
Khandala	326.28	81.04	3	Goat, Crossbreed Cow, Sheep	GCS
Koregaon	224.71	82.44	3	Buffaloes, Crossbreed Cow, Sheep	BCS
Man	76.02	82.79	3	Goat, Sheep, Buffaloes	GSB
Phaltan	52.12	79.99	4	Goat, Crossbreed Cow, Sheep, Buffalo	GCSB

Source: Based on Animal Census of India, 2012

C. Three Animals Combination

There are 04 tehsils are show the three animal combinations region, Wai, Khandala, Koregaon and Man tehsils. Out of them Wai and Koregaon tehsils are Buffalo, Crossbreed cow and Sheep (BCS) animals in combinations. Khandala tehsil shows the combination of Goat, Crossbreed and Sheep (GCS) animal in combination. Man tehsil are having a Goat, Sheep and Buffalo (GSB).

D. Four Animals Combination

There are one tehsil are presenting a four animal combination regions. Phaltan tehsil are shows the Goat, Crossbreed Cow, Sheep and Buffalo (GCSB).

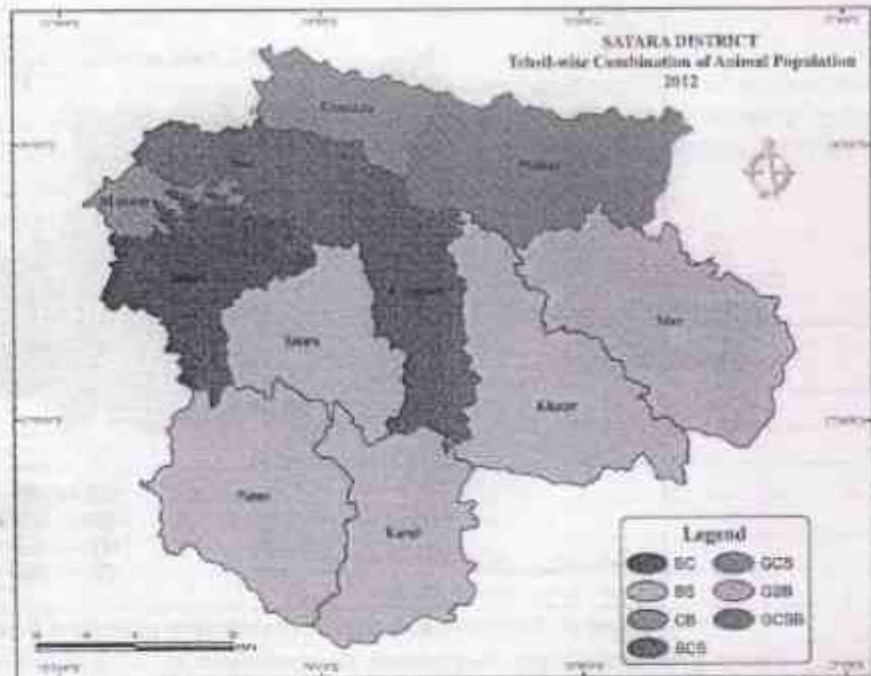

Figure 5: Tehsil-wise Animal Combination of Satara District, 2012

5.4 Spatial-Temporal analysis

The Spatio-Temporal analysis is a geographical term it is applied for measuring any components in the specified region in the various time periods.

In 1992 census year the Buffalo and Indigenous Cow are dominant over the Satara district. Buffaloes are dominated in the Satara, Wai, Koregaon, Khatav, Karad, Patan, Jawali and Mahabaleshwar tehsil. Indigenous cows are dominated in the Satara, Wai, Patan, Jawali and Mahabaleshwar tehsil. Khandala, Phaltan and Man tehsil are dominated Sheep and Goat animals.

In the census year 2012, Buffalo and Crossbreed Cow are dominant over the Satara district. Buffaloes are dominated in the Satara, Wai, Koregaon, Khatav, Karad, Patan, Jawali and Mahabaleshwar tehsils with newly inclusion of Phaltan and Man tehsil. Crossbreed cows are Wai, Khandala, Koregaon, Phaltan, Jawali and Mahabaleshwar tehsils.

Buffalo are maintained and share in district because of the new high yield varieties innovated by the NDDB and Animal Husbandry Department of India. Like Murha, Mahisana, Jafarabadi buffaloes who have capacity of high milk production and less lactation period. Indigenous cow are suffer vice versa condition of Buffalo. Characteristics of animal have low production of milk and high lactation time. The qualitative factor of indigenous cow there are no new innovation propounded by component of country.

Table 6: Tehsil-wise Scenario Animal Combination of Satara District

Tehsil	1992	2012	2012			Change	
			Maintain	Exclusion	New Addition	1992	2012
Satara	BGI	BS	B	GI	S	3	2
Wai	GBSI	BCS	BS	GI		4	3
Khandala	SG	GCS	SG		C	2	3
Koregaon	GBSC	BCS	BSC	G		4	3
Phaltan	SG	GCSB	SG		CB	2	4
Man	SG	GSB	SG		B	2	3
Khatav	GB	BS	B	G	S	2	2
Karad	BG	BS	B	G	S	2	2
Patan	BGI	BS	B	GI	S	3	2
Jawali	BIG	BC	B	IG	C	3	2
M.Shwar	IBC	CB	BC	I		3	2

Source: Based on Animal Census of India, 1992 & 2012

The scenario of the district are shows, the buffalo population are maintained previous years position in 8 tehsils of the district. Those are Satara, Wai, Koregnon, Phaltan, Khatav, Karad, Patan, Jawali and Mahabaleshwar tehsil respectively. In the same tehsils Goat and Indigenous Cows are excluded the combination means the population of the respected animals are decreased as compare to previous years. There are some animal that are newly added in some combinations Satara, Khatav, Karad and Patan are sheep animal newly including. Khandala and Jawali tehsil are newly adding with Crossbreed Cow's. Phaltan and Man tehsil are newly adding with Crossbreed, Buffalo and Buffalo respectively. Khandala, Phaltan and Man tehsil are changed combination in positive direction. Khatav and Karadtehsils are maintained combination. Remaining are tehsils are shows the negative combination.

Conclusion

The drought-prone conditions are continuous suffered in eastern side tehsils. Big animals like Cow and buffaloes are need to continuous large amount of water as same as throughout the year they needs to green fodder. If agriculture water are not available some of farmers are not taking any risk or responsibility to doing animal husbandry. But they are taking an alternative for big animal to Small animal like Sheep and Goat as *POOR'S COW*. Sheep and Goat are suffering their life on semi-green. Low quality and marginal agriculture wastes green. Buffalo are maintained and share in district because of the new high yield varieties innovated by the NDDB and Animal Husbandry Department of India. Like Murha, Mahisana, Jafarabadi buffaloes who have capacity of high milk production and less lactation period. Indigenous cow are suffer vice versa condition of Buffalo. Characteristics of animal have low production of milk and high lactation time. The qualitative factor of indigenous cow there are no new innovation propounded by component of country.

Reference

1. Kadam M. D. and Shinde S. D (2018): Crop Combination regions in SiraRiver Basin: Maharashtra, IMPACT: International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature. Vol. 6, Issue 8, Aug. 2018, Pp. 343-350.
2. Shinde S.D. (1980): Agriculture in an under developed Region: A Geographical Survey; Himalaya Publishing Houses, Bombay, P. 53.
3. Bhatia S.S. (1965): Patterns of crop concentration and crop diversification in India; Economic Geography, 41(1), Pp. 39-56.
4. Chhanda Kundu (2010): Agricultural Development in Kumari River Basin, West Bengal; Geographical Review of India, 72 (3) September-2010, Pp. 294-303.
5. Dixit K. R. (1973): 'Agricultural Regions of Maharashtra', Geographical Review of India, Vol. XXXV, No. 4, Pp. 384-396.
6. Husain M. (1972): Crop Combination Regions of Uttar Pradesh - A Study in Methodology; Geographical Review of India, 34(2), Pp. 134-156.
7. Neerja K., Krishna Reddy B. and Ramanish Y. V. (2004): Crop Regions, Crop Combinations and Crop Diversification in Nellore District, Andhra Pradesh; The Indian Geographical Journal, Volume 79, Pp. 45-50.
8. Nisha (2017): Major Crop Combination Regions in Jammu Province: A Spatio-Temporal Analysis, Open Access.
9. Ramasundaram M., Bamikumar K., Yuvaraj D. and Nagarathinam S. R., (2012): A Study on Crop Combination Regions in Tamilnadu, India using Map Info and GIS, International Journal of Advances in Remote Sensing and GIS, Vol. 1 No. 1, 2012, Pp. 1-8.
10. Vahita T., Muruganadam R., Rutharvel Murthy K. and Kumaraswamy K., (2014): Cropping Pattern in Noyyal.
11. Weaver J. C., (1954): Crop Combination Regions in the Middle West; Geographical Review, American Geographical Society, 44 (2), Pp. 1-47.

IIC PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K. Patil
College, Kurundwad.

Voluntary Simplicity of Life and Responsible Hedonism as a Psychological Dimension of Sustainable Development

Dr. Ms. Alvita de Souza

Assi Prof in Department of Psychology, PES's RSN College of Arts & Science, Farmagudi, Ponda, Goa.

Email - dralvitadesouza@gmail.com

Abstract

In this study an exploratory design was utilized by random sampling method undergraduate adolescents classified on basis of different areas of residence (N=100) to determine the relation between two psychological variables of voluntary simplicity of life and responsible hedonism. Voluntary simplicity of life in a nutshell refers to a simple way of living life by including the ideologies of recycling, reusing, sustenance with a little and the belief that a little goes a long way. While responsible hedonism in a nutshell can be explained as the "sustained delayed responsible pleasure for the benefit of everyone". It was found that voluntary simplicity of life and responsible hedonism are positively correlated. Significant differences were found amidst the variables of voluntary simplicity of life and responsible hedonism.

Introduction

The human mind is an epitome of primitive collective evolution and is capable of a tremendous amount of change spanning over the billions of years. Each of our day to day decisions encompasses certain choices. The big research questions which arises are, a) are these choices in alignment with a value based ideology of sustained delayed happiness (responsible hedonism) for the greater good of all humanity & for the generations to come? b) does the power of a single choice of an individual of simplistic living have its impact on the environment? c) What is the Psychology behind a making moral choices for the benefit of the generations to come?

The world is moving at a fast pace. We face daily decisions on the use of single time plastics like straws, use of plastic cups, decisions on whether we are contributing to littering of the water bodies, segregation of waste, choice of sustainable clothes over fast fashion, cleaning up the beaches & hills of the waste left behind. It is said that our adolescents are the future of tomorrow and if our adolescents are aligned in ways that they carry themselves in ways that are simple and sustainable and be motivated to have a mindset to keep the environment as intact as possible for the generations to come. Values can be defined as the individual beliefs that a person has about the desirable states which deeply motivates and guides the mindset of people's choices, attitudes & behaviours (Gordon Allport et al., 1951). Developing healthy mindsets and values towards the environment is considered to be particularly benevolent. Simplicity in living is also a value that can be assimilated. It not a final arbitrary point in itself but a psychological way of life. Voluntary Simplicity was a term coined by Richard Gregg in the year 1936. Simplicity stems from cognition. Cognition is defined as our conscious and unconscious reasoning processes and is the precedent of most of our behaviour patterns. It gives us a disdain to anything that is evil or destructive (Haidt, 2008) and pushes us towards making more moral judgements for the benefit of others. (Kohlberg, 1985). Responsible Hedonism- is defined as the cognition of going beyond self interest and self pleasure and looking at the larger picture for a larger interest/pleasure for oneself as well as the people in the society. It refers to contributing to public good. It is a kind of altruistic behaviour or helping behaviour which delays instant self gratification for a greater good.

Rationale of the Study

To highlight the current situation of voluntary simplicity in lifestyle and responsible hedonism amongst the adolescents of the rural and urban area and to determine the significance of these two variables while determining whether these two variables are related to each other with respect to the baseline of sustainable development.

Objectives

1. To determine whether significant differences would exist on the dimension of Voluntary Simplicity of life across the rural and urban areas.
2. To analyse the whether significant differences would exist on the dimension of Responsible Hedonism amongst adolescents across the rural and urban areas.
3. To determine whether a correlation exists between Voluntary Simplicity of life and responsible hedonism amongst adolescents and young adults.

Hypothesis

Ho 1: There will be no significant differences between the Voluntary Simplicity of Life in adolescents of the rural area and adolescents of the urban area

Ho 2: There will be no significant differences in the Responsible Hedonism in adolescents of the Rural area and adolescents of the Urban area.

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL

October 2021

Special Issue, Volume-IV

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

Published by- Dr. Y. M. Chavan, I/C Principal, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.Patil
College, Kurundwad.

मराठी राज्याचा भौगोलिक दृष्टीकोनातून केलेला चिकित्सक अभ्यास

डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी

इतिहास विभाग प्रमुख सहकारभूषण एस. के. पाटील कॉलेज, कुरुदवाड.

मराठी भाषिक प्रदेशात राहणाऱ्या जनतेचा इतिहास म्हणजे मराठी राज्याचा इतिहास होय. मराठी राज्याची स्थापना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सतराव्या शतकामध्ये केली. मराठ्यांच्या इतिहासाचा कालखंड सन १६००-१८१८ असा असून या काळातच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेल्या आदर्श मराठ्यांचे साम्राज्यामध्ये रूपांतर झाले. मराठी राज्याला 'साम्राज्य' ही संज्ञा कितपत लागू पडते हा वेगळा समीचानाचा विषय आहे. तरी मुद्या पेशवे कालखंडात हे मराठी स्वराज्य संपूर्ण भारतभर प्रस्थापित झालेले होते. शिवाजी महाराजी ही संपूर्ण भारतामधील एक प्रमुख सत्ता म्हणून उदयास आली होती. अशा या मराठी राज्याच्या उत्कर्षामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांची दूरदृष्टी, कल्पकता, काळाच्या पुढे जाऊन विचार बाबत्याची क्षमता, लोक कल्याणकारी धोरण, धर्म-सहिष्णुता, धाडसी वृत्ती, गावगाळाचा केलेला सुदुपयोग इत्यादी अनेक घोरणे तर महत्वाची ठरली. परंतु त्याचबरोबर मराठी राज्याला लाभलेली भौगोलिक परिस्थिती याचा अनेक अर्थाने कारणीभूत ठरली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये या मराठी राज्याच्या उत्कर्षामध्ये भौगोलिक घटनेमुळे काय पध्दतीने महत्वाची भूमिका बजावली याचा चिकित्सक अभ्यास साधारण केला आहे. मराठी राज्याचा भौगोलिक परिघ समजावून घेत असताना 'दख्खन' किंवा 'दक्षिण' या दोन प्राचीन संज्ञांचा ऊहापोह करणे गरजेचे ठरते. प्रस्तुत संज्ञांचा उल्लेख 'महाभारतामध्ये' व वैदिक वाङ्मयामध्ये आलेला आहे. तापी नदीच्या खालील जिकण्यास योग्य असा भूप्रदेश अशी 'दख्खन' किंवा 'दक्षिण' पथाची व्याख्या आढळते. उत्तर हिंदुस्थानातील राज्याची दक्षिणेकडील मिमा व त्यापुढील भूप्रदेश म्हणजे दख्खन असा अर्थ अभिप्रेत होता. तापी नदी व गोदावरी नदी यामधील भूप्रदेश उत्तरेकडील साम्राज्यांना जोडला जात असे. या स्थितीत गोदावरी नदीच्या दक्षिणेकडील भूप्रदेश 'दख्खन' म्हणून परिचित होता. महाराष्ट्राच्या भूप्रदेशाचा विचार केल्यास हा संपूर्ण भूप्रदेश कोकण, सह्याद्री पर्वते व देश अशा तीन विभागामध्ये विभागलेला दिसतो. कोकण किनारपट्टीला लागून जवळ तीव्र चट्टणीच्या डोंगर-घाटांची सुरवात होते. या डोंगररांगा महाराष्ट्राच्या उत्तरसिमेपासून दक्षिण सिमेपर्यंत पसरल्या असून त्यांची रुंदी साधारण ५० कि.मी. आहे. उंच सुळके व बिकट घाटातील खिंडीयुक्त रस्ता अशा डोंगररांगा घनदाट अरण्यांनी सदैव आच्छादित आहेत. याच संदर्भानुसार सुमारे दोनशे पेक्षा जास्त अरण्यात डोंगरी किल्ले या सह्याद्री पर्वत रांगेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. महाराष्ट्राची भौगोलिक परिस्थिती ही केवळ ऐतिहासिक जीवनमानावरती परिणाम घडविणारी बाब नव्हती तर तिचा राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक परिणाम पडून आलेला दिसतो. मराठ्यांना लाभलेल्या या भौगोलिक परिस्थितीची त्यांच्या लढाईची रणनीती, शारिरीक सज्जता, चपळाई, बाऱ्याच्या वेगाची घोडेस्वारी त्यांचा आहार - विहार, पोषाण इ. सर्वच बाबींवरती प्रभाव पडलेला दिसतो. शोडक्यात सांगायचे झाल्यास या भौगोलिक रचनेमुळेच मराठ्यांच्या इतिहासाला कलाटणी मिळालेली दिसते.

मराठी प्रदेशातील घनदाट अरण्यांनी ही मराठी राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत व स्वराज्य स्थापनेत महत्वाची भूमिका बजावलेली दिसते. संरक्षण व नैसर्गिक पर्यावरणाचा समतोल या प्रमुख बाबींबरोबरच या अरण्यामधून उपलब्ध होणाऱ्या सागवान, बांबू, आंबा, फणस इ. यासारख्या लाकडापासून मराठा काळात कोकण किनारपट्टीवरील प्रमुख शहरांमध्ये जहाज बांधणीसारखे व्यवसाय मराठा कालखंडात विकसित झालेले

दिसतात. मराठ्यांच्या राजकीय व्युत्पत्तीमध्ये किल्यांना विशेष महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसते. या किल्यांचे महत्त्व युरोपीय तोफांच्या आगमनापर्यंत अबाधित राहिले. सह्याद्री पर्वत रांगेविरवी उदगार काढताना अलेक्झांडर ग्रँट डफ म्हणतात, 'शत्रूचा मार्ग अडविणारा सर्वांत मोठा नैसर्गिक अडथळा म्हणजे उंच व रुंद सह्याद्रीची पर्वत रांग होय.' मावळ व घाटमाथा या नावांनी ओळखला जाणाऱ्या भूप्रदेशातील घनदाट जंगलानी वेढलेले तसेच तीव्र उतारामुळे दुर्गम असलेले अनेक नैसर्गिक डोंगरी किल्यांचे शत्रूच्या स्वारीच्या वेळी रयतेला संरक्षण मिळत असे. या ग्रँट डफ यांच्या विवेचनावरून मराठी राज्यावरती पडलेल्या भौगोलिक प्रभावाची प्रचिती येते. महाराष्ट्रामधील अशा डोंगराळ, जंगली दऱ्याडोंग्यांच्या प्रदेशाचा मराठ्यांना सदैव फायदा झाला. यामुळेच ते गनिमी कावा या रणनितीमध्ये पारंगत झालेले दिसतात. 'देश' या नावाचा तिसरा भौगोलिक प्रदेश सह्याद्री लगत रुंद असून पूर्वेकडे चिंचोळा झालेला आहे. सह्याद्री लगतचा हा प्रदेश पर्वत्य झाडेचा असून त्यांची उत्पादकता अतिशय कमी आहे. पूर्वेकडील भूभाग मात्र सुपीक असून लोकवस्ती ही अधिक संख्येने आहे. त्या प्रदेशातून पूर्णा, गोदावरी, कृष्णा, भिमा इ. महत्वाच्या नद्या वाहतात. मारांज कोकण व देश या भूप्रदेशाचा मराठी राज्याच्या पार्श्वभूमीवर विचार केल्यास पर्यावरणाच्या दृष्टीकोनातून ते भिन्न स्वरूपाचे असल्याचे दिसतात. परंतु व्यापार - उदीमासाठी पूरक भूप्रदेश म्हणून मराठी कालखंडात सिद्ध झालेले दिसून येते. महाराष्ट्राच्या या विस्तारीय भौगोलिक विभागणीचा येथील राजवटी, मराठी राज्यावर झालेली आक्रमणे यांच्यावर प्रभाव पडलेला दिसतो. सह्याद्री पर्वत रांगेमुळे कोकण आणि देश या भौगोलिक प्रदेशांचे संपूर्ण विभाजन झालेले दिसते. देशावरील राजवटींना अरबी समुद्राकडे जाणारे व्यापारी मार्ग आणि कोकणातील शेती उत्पादनावर ताबा मिळवण्यासाठी सह्याद्रीवर ताबा मिळवणे आवश्यक होते, बंडखोरांना लपवण्यासाठी सुद्धा सह्याद्रीच्या पर्वत रांगा अतिशय उपयुक्त होत्या येथून ते कोकणावर आणि देशावर छापेमारी करू शकत असत. यावरून आपणस सह्याद्री पर्वत रांगेचा मराठी राज्यावर झालेला परिणामाची जाणीव होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अवलंबलेली गनिमी काव्याची रणनिती ही सुद्धा मराठी राज्याचा लाभलेल्या भौगोलिक स्थितीमुळेच यशस्वी झालेली दिसते. या गनिमी काव्यामध्ये शत्रुबरोबर समोरासमोर लढण्याऐवजी त्यांची रसद तोडणे, आपले स्थान बरचढ राहावे अशा दृष्टीने हालचाल करणे आणि जलद गतीने मुख्य बुध्दभूमीपासून दूर असलेल्या दुबळ्या ठिकाणावर हल्ले करणे यांचा समावेश होता. ही पध्दत मर्यादित अंतराने सुरू केली होती. म्हणजेच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अगोदरच महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक भौगोलिक पार्श्वभूमीमुळे मराठी प्रदेशात रुढ झाली होती, असे म्हणता येते. हे मात्र खरे आहे की सन १६५० नंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या पध्दतीचा अत्यंत खुबीने वापर करून घेऊन आदर्श स्वराज्य निर्माण केले. ही गनिमी काव्याची रणनिती प्रामुख्याने सह्याद्री पर्वत रांगेमधील दुर्गम किल्ले, घनदाट अरण्ये, बिकट घाट-वाटा इ. नैसर्गिक पार्श्वभूमी लाभल्यानेच छत्रपतींना हे शक्य झाल्याचे दिसते. एकावेळेची बंडखोरी करित असताना सुद्धा ही भौगोलिक स्थिती विचारात घेतली जात असे. यावेळी शासनाने बंड मोडून काढण्यासाठी पाठवलेल्या लष्करापासून सुरक्षित राहण्यासाठी डोंगराळ प्रदेश निवडावा लागे. जिथे तोफखाना निरुपयोगी ठरत असे आणि रसदीचे मार्ग ही सांब पल्ल्याचे आणि बिकट असत. त्याच बरोबर तो भाग जर नापीक असेल आणि महमुलाच्या दृष्टीने कुमकुबत असेल तर त्याचा मोठा फायदा होत असे. या सर्वच बाबी स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यात महत्वाच्या भूमिका पार पाडलेल्या दिसतात.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी श्रीरंगजेवाचे अधिकारी व सल्लागार यांना निहिलेच्या पश्चातून शिवाजी महाराजांचा महाराष्ट्राच्या विकट भौगोलिक रचनेवरील विश्वास व्यक्त होतो. मोगलांचा अक्रमणापासून हा मोगलांचा भागच त्यांच्या राज्याचे रक्षण करील याविषयी त्यांना खात्री होती. मोगलांना एक प्रकारे आज्ञान देताना मोगलांच्या शिवाजी महाराजांच्या विरुद्धच्या मोहिमांमध्ये यश मिळालेले दिसत नाही. ते फक्त मराठी राज्याला लाभलेल्या भौगोलिक परिस्थितीमुळेच. स्थानिक भौगोलिक माहिती मिळविणे आणि आपल्या अधिक पणळ अशा षोडश्यांच्या जोरावर शत्रूची रसद तोडणे हा महाराजांच्या डावपेचाचा एक प्रमुख भाग होता. छत्रपतींनी मराठी प्रदेशाला लाभलेल्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे गनिमी कावा पध्दतीचा अवतंभ पध्दतशीर पणे करून मोगलांना सळो की पळो करून सोडले. पण याच रणनितीमध्ये मराठे पारंगत, अनुभवी असल्याने किंबहुना मैदानी प्रदेशामधील लढण्याचा अनुभव नसल्यानेच पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धामध्ये मराठ्यांचा वारुण पराभव झाल्याचे सशात येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांना तत्कालीन भौगोलिक राजकारणातील किल्यांचे महत्व समजले होते. स्वराज्य स्थापनेच्याकार्यात किल्यांना विशेष महत्व दिले. यासाठी त्यांनी महाराष्ट्राला लाभलेल्या सहाद्री डोंगररांगांचा वापर पध्दतशीरपणे केल्याचे दिसते. या किल्यांचे एक प्रतिक्यात्मक महत्व होते. स्थानिक पातळीवरील सत्तास्थानाचा भौतिक अविष्कार म्हणजे किल्ले असे समीकरण खड होते. हे मराठी राज्यात प्रकटाने दिसून येते. मराठी राज्यामधून कोणतेही महत्वाचे राजमार्ग जात गळते, त्यामुळे किल्ले हीच सत्तादर्शक स्थाने होती. मराठ्यांच्या स्थापत्य कले मध्येही अलीकडील प्रतिभेचे दर्शन सहाद्री डोंगररांगामधून पसरलेल्या किल्यामधून होते. मराठा कालखंडामधील लष्करी रणनिती, मोहिमा, रणदलूट, हल्ला केलेल्या भागातील अन्नोत्पादनावर फौजेने जास्तीत जास्त अवलंबून राहणे. त्यामुळे त्या प्रदेशात काही वेळा दुष्काळ सदृश्यस्थिती निर्माण होऊन शेतीचे उत्पादन सुद्धा घटल्याचे दिसून येते. दऱ्याघाटांमधील पायदळ शत्रूला खिडीत गाठून हल्ला चढवत असे असा मोका साधण्यासाठी शिवाजी महाराजांना त्या भूप्रदेशाची संपूर्ण भौगोलिक माहिती होती. त्यामुळेच महाराजांच्या मोहिमा फत्ते झालेल्या दिसतात. किल्यांच्या महत्वाबरोबरच छत्रपती शिवाजी महाराजांना सागरी आरमाराचे महत्व कळाले होते. म्हणूनच त्यांनी कोकण किनारपट्टीवर स्वतंत्र आरमाराची उभारणी करून परकीय सत्तांना शह दिल्याचे दिसून येते. मराठी राजवटीमधील 'मानवी स्थलांतर' हा सुद्धा महत्वाचा भाग होता. या काळात महाराष्ट्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाल्याचे दिसते. उदा. चित्पावन आणि कऱ्हाडे ब्राम्हण कोकणातून देशावर आले. तर काही घराणी दुष्काळ व लढायापासून सुटका करून घेण्यासाठी स्थलांतरीत झाली. यानिवाय महाराष्ट्राबाहेरील मराठ्यांच्या अखत्यारीतील प्रदेशात येवून स्थलांतर झाले. अशी मराठी घराणी आजही गुजरात, राजस्थान, माळवा, तंजावर, बंगळूर, हरीयाणा येथे आपले मराठीपण टिकवून आहेत. छत्रपतींनी सुरतेवर केलेल्या हल्ल्यामुळे येथून परांगदा झालेली व्यापारी घराणी मुंबईत स्थिरावली. व पर्यायाने व्यापारवृद्धीच्या जोरावर मुंबईची भरभराट घडून आलेली दिसते. मराठी प्रदेशातील सैनिक पावसाळ्यामध्ये शेती करण्यासाठी गावाकडे जात व पावसाळा संपला की लष्करी मोहिमेवर निघत. शेती हे जरी कारण असले तरी पावसाळ्यामध्ये दुयडी भरून वाहणाऱ्या नद्या आणि खिडीमधून जाणाऱ्या अतिशय अवचड वाटा ही भौगोलिक कारणे महत्वाचा प्रभाव टाकत होती असे दिसते.

भौगोलिक विभागणीमुळे मराठी राज्यामध्ये व्यापार-वाणिज्यावरती सुद्धा प्रभाव पडल्याचे दिसते. देश व कोकण नैसर्गिक रित्या परस्परपूरक असून यांच्यामध्ये प्रादेशिक व्यापार चालत असे. कोकणातील उत्पादने

देशावर वनू शकत नव्हती. उदा. नारळ, नारळाचे तेल, मिठ, आंबा, फणस, सुपारी इ. तर देशावर उत्पादित होणाऱ्या डाळी, तंबाखू, भाजीपाली, गुळ, हळद, कापूस इ. वस्तू फोकणामध्ये विक्रीसाठी जात. मराठा काळात हा कौकण आणि देश यांच्या मधील व्यापार संपूर्णपणे भरभराटीस आलेला होता. हे आपणास साधार सांगता येते. धोंडक्यात व्यापारीदृष्ट्या परस्परपूरक प्रदेशामधील मागणी व पुरवठा यातील समतोल राखण्याचे काम समुद्र किनारपट्टीवरून चालणारा व्यापार व्यवस्थित पार पडत होता असे दिसते. या अंतर्गत व्यापारामुळे भौगोलिक प्रभावावरोबरच सांस्कृतिक देवाण-धेवाण सुध्दा झालेली दिसते. मराठी राज्याला लाभलेल्या सागरी किनारपट्टीवरती अलिबाग, चोल, कल्याण, विजयदुर्ग, राजापूर, दाभोळ इ. अनेक बंदरे विकसित वाढीस लागून मराठी राज्याची भरभराट झालेली दिसते. सन १६७०-७२ च्या काळात बागलाण भागात मराठा-मोगल संघर्षात कांचनवारीच्या घाटमाध्यावरील लढाईत मराठ्यांनी मोगलांना पराभूत केले. मराठ्यांना बागलाण भागातील भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा मिळाल्याचे सेतु माधवराव पगडी यांनी आपल्या लिखाणात नमुद केले आहे. त्याचबरोबर मोगल सरदाराने वर्णन केल्याप्रमाणे ठिकठिकाणी प्रचंड दऱ्या व अतिखोल खडे या प्रदेशात आढळतात. अशा घनदाट अरण्यात मार्ग सापडत नाही. शत्रुच्या आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी निसर्गाने मराठ्यांना अप्रत्यक्ष साथ दिली, असे सुध्दा सेतु माधवराव पगडी नमुद करताना दिसतात. मारांश, वरील साधार विवेचन करता असे लक्षात येते की, मराठी राज्याला सह्याद्री पर्वत रांगेचे बरदान लाभले होते. या सह्याद्रीच्या उंच शिखरावर असणारी किल्ले ही मराठ्यांची शक्तीस्थाने होती. घनदाट अरण्ये, मुसळधार पाऊस, भयंकर दुर्गम दऱ्या-जंगली श्रापदे या निसर्गाच्या स्वरूपासाठी मराठे सुपरिचीत असल्यामुळेच मराठी राज्याने निसर्गाने लाभलेल्या भौगोलिक स्थितीचा फायदा करून घेतलेला दिसतो. किंबहुना तसे प्रतिबिंब त्यांच्या राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक इतिहासामध्ये पडलेले दिसते. मराठ्यांनी या अनुकूल-प्रतिकूल अशा भौगोलिक परिस्थितीशी स्वतःला जुळवून घेतल्यामुळेच मराठी राज्याने भारतीय राजकारणात महत्त्वाची भूमिका पार पाडलेली दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. डॉ. स्टुअर्ट गाईन, 'द मराठाज' अनुवाद - र. कृ. कुलकर्णी डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. शिवकाळ व पेनावाडीतील दुष्काळाचा इतिहास - डॉ. सुभाष पाटील, डॉ. अनील बैसाणे, डॉ. अनिल कठारे, पुनम प्रकाशन कघार.
3. Sarkar J. N. Shivaji and His Times, Delhi, Orient Longman Ltd. 1973.P. 41
4. संशोधक, त्रैमासिक, राजवाडे संशोधन मंडळ डिसेंबर १९८३, वर्ष - ५, १ अंक - ४, पृ. १९.
5. पगडी सेतु माधवराव (अनु) मराठे व औरंगजेब प्र. १०२
6. Deshpande C. D. Geography of Maharashtra Delhi, 1971
7. S. M. Alam, The historic Deccan a geographical appraisal.
8. D. G. कुलकर्णी, The River Basins of Maharashtra, New Delhi 1970.
9. आज्ञापत्र (संपा. प्र. न. जोशी) व्हीनस प्रकाशन १९९७

Interdependence Between Academic Performance and Physical Capability

Dr. Sunil D. Chavan

Vice Principal and Head, Dept. of Physical Education and Sports, S. K. Patil College, Kurundwad, Maharashtra

Introduction:

College education plays the most important role in the student's academic carrier. At this stage, students are trying to set success with max efforts. For the efficient academic practice, concentration, attitude, social behaviour, personal behaviour and adaptation are individual influencing factors. The reported study concludes that these factors are directly positively influenced by physical fitness. Thus, physical fitness plays important role in day-to-day life as well as person's social life. Physical fitness of an individual strongly affects on concentration and stamina of work.

Hence on of the most crucial factors allocations the academic result of the students is his/her health, physical fitness has important role for the stamina and concentration of academic study, so it has to be determined with this correlation. The physical health benefits of participating in regular physical activity and maintaining it are widely established.

In this area a very little research has been done in India. In other countries, lot of work has been done by these ones. (Department of Health,2004; United States Dept. Of Health and Human Services). It has been clearly stated that physical activity decreases risk of developing Cardiovascular disease (CVD), Stroke, Cancer, Obesity, Diabetes mellitus, etc. It is also effective in treatment of several of these diseases.

There has also been growing interest in the benefits of physical activity for the mental health and a strong evidence shows that regular activity and improved fitness increases psychological well-being (Biddle, Fox & Boutcher, 2001, Biddle & Mutrie, 2008). Exercise can help people feel better about them and their lives reduce anxiety and improve mood. Evidence is also building to show that physical activity is associated with substantially reduced risks of mental illnesses like depression, cognitive impairment and dementia (Fox & Mutrie, in press; Hamer & Chida, 2008). The benefits in the treatment of depression (National Institute of Clinical Excellence, 2004) and improvement in select aspects of cognitive function in older adults are becoming increasingly well established (Angevaren, Aufdemkampe, Verhaar, Aleman & Vanhees, 2008). Furthermore, acute bouts of well managed physical exercise may facilitate certain aspects of information processing in adults (Tomporowski, 2003).

Some of these positive effects on mental health have also been shown in children and adolescents, although the evidence base is limited. Few studies have investigated the preventive or treatment effects of exercise on mental illness within this population, partly as incidence is low. However, reviews have indicated that exercise/sport activities can have beneficial effects on psychological well-being. For example, exercise has been shown to improve physical self-perceptions to lesser extent self-esteem children (Fox, 2001) although effects are inconsistent.

Method:

50 students from First Year were randomly selected for this study. The students were grouped on the basis of their academic performance i.e., Annual Exam result. Different physical fitness factor test was conducted to measure the level of fitness. No norms were required for the analysis of the test as score itself comprises of following factors;

- ❖ Cardiovascular Endurance
- ❖ Muscular Endurance
- ❖ Muscular Strength
- ❖ Flexibility

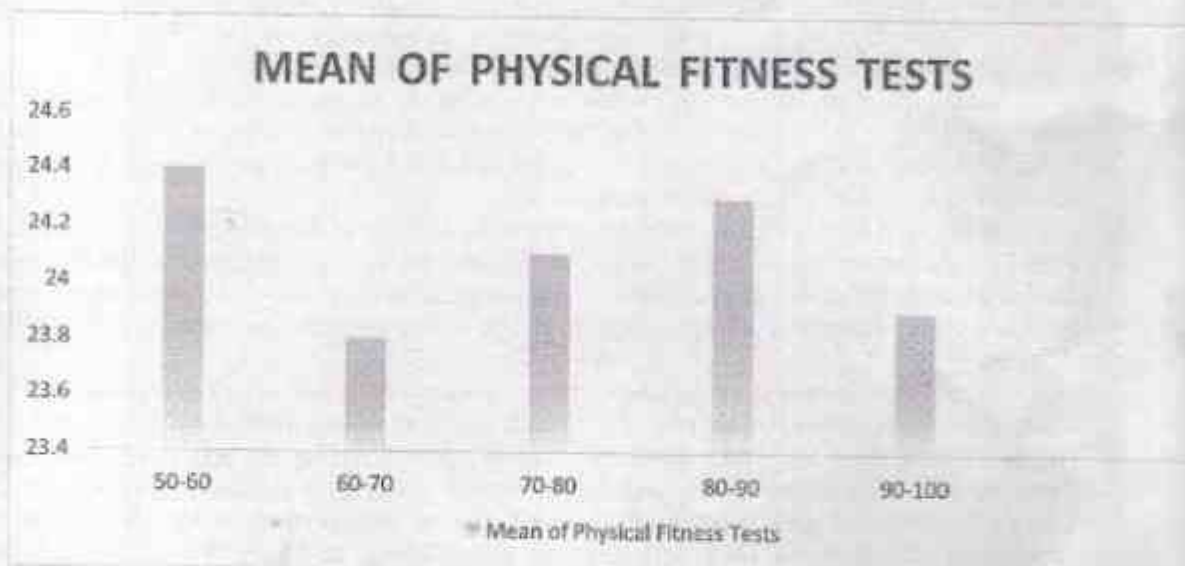
The above factors were measured by the following test-items;

- ❖ AAHPERD sit-ups (flexed-leg) test -
Used to measure strength and endurance of the abdominal muscles.
- ❖ AAHPERD standing broad jump test -
Used to measure explosive power of the legs.
- ❖ AAHPERD shuttle run test -
Used to measure speed and agility.
- ❖ ACSM sit and reach test -
Used to measure flexibility of the lower back and hamstring muscles.
- ❖ Coopers 9-minute run and walk test -

Used to measure maximum function and endurance of the cardio-respiratory system.

Analysis and Interpretation:

Below chart shows that, those students who achieved 50 to 60 % and 80 to 90 % in academic results have physical fitness level almost same. Those students who achieved 60 to 70 % and 90 to 100 % in academic results also have their fitness level same. Thus, from the results, we can say that there is no significant correlation between academic performance and physical fitness abilities.

Conclusion:

Following are the observations and conclusions;

1. The score of physical fitness tests increases with 60-70 % group to 80-90 % of academic performances.
2. The score of physical fitness tests decreases with 50-60 % group to 60-70 % and with 80-90 % group to 90-100 % group of academic performances.
3. There is no continuous increased or decreased score of physical fitness level with respect to academic performance level.
4. There is no correlation between academic performances and physical fitness abilities of the First-Year students.

References:

1. Tomporowski, P. (2003)
2. Weston, A. T., R. Petosa, and R. R. Pate. (1997)
3. Crosnoe, R. (2002) *Journal of Health and Social Behaviour*
4. www.sportshipe.com
5. www.sportsillustrated.cnn.com
6. <http://sports.yahoo.com>
7. www.sports.active.com
8. www.topendsports.com
9. en.wikipedia.org/wiki/physical-fitness

I/C PRINCIPAL
Sahakarbhushan S.K.
College, Kurundwe